

ЖАНАР ӘБДІҒАППАРОВА

филология ғылымдарының кандидаты, ассистент профессор, Назарбаев университеті, Астана, Қазақстан (zhabdigapar@nu.edu.kz)
<https://orcid.org/0000-0003-2349-3541>

**М.ӘУЕЗОВТИҢ «ҚИЛЫ ЗАМАН» РОМАНЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ
ТАРИХИ-САЯСИ МАҢЫЗЫ***

Андатпа: Ғасырлар қойнауынан жеткен бабалар сөзінің биік парасаты – Абай даналығынан көрінсе, сол дәстүрді кейінгі әдебиетте Алаш қайраткерлері қайта жаңғыртты. Алаш қайраткерлері сол замандағы қандай қиындыққа да төтеп беріп, XX ғасыр басында ел мәдениеті мен әдебиетін жаңаша дамытуға бар-күш жігерін жұмсады. Алаш қозғалысына атсалысқан қайраткерлердің бірі жазушы Мұхтар Әуезов қазақ жұртының ұлттық намысын оятуға, тарихи сананың жаңғыруына айрықша еңбек етті.

Алаш идеясы – жас жазушының көзқарасын қалыптастырған үлкен саяси мектеп еді. Алаш жолындағы қайраткерлік миссиясын М.Әуезов өзінің «Қилы заман» романында толыққанды жүзеге асырды. Жазушының шығармашылық жолындағы үлкен белестің бірі де осы «Қилы заман» романы болатын. Аталған шығарма жазушының шығармашылық эволюциясын, күрделі прозалық жанрда тарихи мәні бар құбылыстарды меңгеруге, ұғынуға көмектеседі. Шығармада автор XX ғасырдың алғашқы жылдары Ресей патшалығының қазақ халқына жасаған отаршылдық зардаптарын батыл суреттейді. Шығарма жазылған уақытта Мұхтар Әуезов Ленинград Мемлекеттік университетінің студенті еді. Роман 1928 жылы Қызылорда қаласында «Қазақстан» баспасынан жарыққа шықты. «Қилы заман» 1916 жылы қазақ даласында орын алған ұлт-азаттық көтерілісін суреттеуге арналған қазақ әдебиетіндегі тұңғыш саяси роман

Алаш идеясын көркем әдебиет арқылы насихаттаған жазушы халқымен бірге өзі де қилы тағдырды басынан кешіп, алаш аманатын біздің дәуірге жеткізді. Мақалада М.Әуезовтің «Қилы

* Келген күні: 3 тамыз 2023 ж. – Қабылданған күні: 27 қыркүйек 2023 ж.

Date of Arrival: 3 August 2023 – Date of Acceptance: 27 September 2023

Geliş Tarihi: 3 Ağustos 2023 – Kabul Tarihi: 27 Eylül 2023

Поступило в редакцию: 3 августа 2023 г. – Принято в номер: 27 сентября 2023 г.

DOI: 10.59358/ayt.1336469

заман» романы зерттеу нысанына алынып, оның жанрлық ерекшелігіне, тарихи-саяси маңызына тоқталып, отаршылдыққа қарсы азаттық идеясы постотарлық көзқараспен сараланады.

Кілт сөздер: Алаш, ұлт-азаттық көтеріліс, Қилы заман, роман, қазақ әдебиеті

ZHANAR ABDIGAPBAROVA

Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor, Nazarbayev University
Astana, Kazakhstan (zhabdigapar@nu.edu.kz)
<https://orcid.org/0000-0003-2349-3541>

THE NOVEL “QILY ZAMAN” BY M. AUEZOV AND ITS HISTORICAL AND POLITICAL SIGNIFICANCE

Abstract: The great wisdom of the ancestors’s words from depths of centuries can be projected in the wisdom of Abay. The same tradition of wise words was revived in the later literature by Alash leaders. The figures of Alash withstood all the difficulties of that time, and at the beginning of the 20th century, they made every effort to develop the country’s culture and literature in a new way. The writer Mukhtar Auezov, one of the members of Alash movement, made a special effort to awaken the national pride of the Kazakh nation and revive historical consciousness.

The idea of Alash was a great political school that shaped the young writer’s worldview. M. Auezov fully realized his Alash mission in his novel “Qily Zaman”. The novel was one of the great milestones in the writer’s creative path. This work helps to master and understand the creative evolution of the writer and historical significance of the phenomena through complex prose genre. In the work, the author boldly describes the consequences of the Russian colonialism in the early 20th century. At the time when the work was written, Mukhtar Auezov was a student of Leningrad State University. The novel was published in Kyzylorda in 1928 by “Kazakhstan” publishing house. “Qily Zaman” is the first political novel in Kazakh literature dedicated to describing the national liberation uprising that took place in the Kazakh steppe in 1916.

Realizing that the Alash way is the Kazakh way, the writer, along with his nation underwent a “tough fate” and brought the legacy of Alash to our era. In this article, M. Auezov’s novel is deeply researched by focusing on its genre features, historical and political significance, also, the idea of freedom against colonialism is analyzed from the post-colonial point of view.

Keywords: Alash, national liberation uprising, Tough era, novel, Kazakh literature

М.ӘУЕЗОВТІҢ «ҚИЛЫ ЗАМАН» РОМАНЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ-САЯСИ МАҢЫЗЫ

Кіріспе

«Алаш» – қазақ халқы үшін қадірлі ұғым. ХХ ғасырдың басында қазақ халқының оқыған зиялы азаматтары Алаш идеясы аясында бірікті. Олар қазақ елінің азаттығы мен өркендеуі жолында қызмет етті. Халықтың рухын оятып, санасына сілкініс әкелді.

Ол кезде жас жазушы ретінде енді қалыптасып келе жатқан М.Әуезовтің де көзқарасын қалыптастырған үлкен саяси мектеп осы – Алаш саяси элитасы еді. Алаш жолы қазақ жолы екенін М.Әуезов өзінің «Қилы заман» шығармасында дәлелдеді. Жазушының шығармашылық шыңы «Абай жолынан» көрінсе, «Қилы заман» сол шығармашылық шыңға жетер жолдағы үлкен бір белесі. «Қилы заман» М.Әуезовтің шығармашылық даму жолын, күрделі прозалық жанрдағы тарихи мәні бар құбылыстарды меңгеруге, ұғынуға көмектеседі.

Мақаламыз осы шығарма төңірегінде өрбиді. Жазушының жас кезінде жазылған бұл шығарманың сол кездің өзінде атқарған жүгі орасан зор еді және аталмыш шығарма жазушының кейінгі өміріне де әсер етіп, ұмытылмастай із қалдырды. Жалпы Мұхтар Әуезов шығармашылығына байланысты әрбір маңызды дерек көпшілікке ұсынылуға тиіс. Әсіресе, жоғары мектептерде білім алушы қоғамдық-гуманитарлық бағыттағы барша талапкерлерге жетуі керек (Бисенғали, 2018, 14-б.), – деп жазады профессор З.Ғ. Бисенғали. Расында да ғұлама жазушының шығармашылығы өміріне де әсер еткені бүгін көпшілік білетін шындық. Алексей Толстой айтпақшы, қаламгер дәуірімен бірге есейеді, оның әрбір жаңа туындысы – өмір мектебі, оның ақыл-ойының жетілуінің жемісі. Сөз бостандығы шектеулі тар кезеңде өмір сүрген М.Әуезовті де заманы ширатты. «Қилы заман» – соның дәлелі. «Қилы заман» шығармасы жас жазушының шығармашылық өсу жолының шынайы көрсеткіші.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін гуманитарлық ғылым саласында біршама оң өзгерістер болды. Мұрағатта шаң басып жатқан мәдени мұраларымыз жарыққа шықты. Қазақ халқы алаш қайраткерлерімен, олардың рухани мұраларымен қайта қауышты. Мәдени мұралары зерттеліп, зерделенді. Халық төл тарихымен табысып, ұлттық рухы оянды. Ұлттық идеологияның басында гуманитарлық ғылымдар тұратыны анық, ол қандай бағытта дамыса, елдің болашағы да сонымен байланыста жүретіні белгілі. Сондықтан ұлттың тарихы мен мәдениетін зерттейтін гуманитарлық ғылым саласына отарсыздану жүргізілуі бүгінгі күн тәртібіндегі басты мәселе. «Халықтың санасына сәуле түсіріп, ұлттық намысын оятатын ғылым

салалары отарсызданбай, ел отарлық бұғаудың қамытынан толық құтыла алмайды. Өйткені санасы бодан, ойы тәуелді, әдісі бөтен жаннан еркін, салиқалы, тұрақты пікірдің туа қоюы қиын екені бесенеден белгілі» (Қыдырәлі, 2018, 272-б.), – деген ғалым Дархан Қыдырәлінің пікірі ойымызды қуаттайды. Отарлық кезеңде ұлттық сананың қалыптасуына әдебиеттің сіңірген еңбегі орасан. Осыған байланысты отарлық кезеңде жазылған көркем әдеби шығармаларды да отарсыздану тұрғысынан зерделеу аса маңызды.

М.Әуезовтің «Қилы заман» шығармасы ғалымдардың назарын ерте кезден аударды. Бұл жайында бірнеше зерттеу еңбектері мен мақалалар жазылды.

Біздің бұл мақаламыздың мақсаты – М.Әуезовтің кеңестік тоталитарлық жүйе үстемдік құрып тұрған қиын кезеңде Ресей империясының отаршылдық саясатын әшкерелеп жазған «Қилы заман» шығармасын тағы да тарих таразысына салып, көркем туындының тарихи-саяси маңызына үңіліп, жанрлық ерекшелігін анықтап, сол кезеңде көтерген жүгі мен автордың ұстанымына отарсыздану тұрғысынан талдау жасау, ой қорыту. Постотарлық көзқараспен өткенімізге көз жүгірту, пайымдау жасау бүгінгі гуманитарлық ғылым саласы үшін маңызды. Бұл мақаламыз сол бағытта жасаған қадамдарымыздың бірі деуге болады.

Зерттеу әдістері

Мақалада М.Әуезовтің «Қилы заман» шығармасына байланысты пікір айтқан ғалымдардың еңбектеріне шолу жасалып, герменевтикалық тұрғыда саралау мақсат етіледі. Шығарма жанрына байланысты түрлі пікірлерді салыстыру, ондағы көтерілген саяси-әлеуметтік, тарихи мәселелерге талдау жүргізу, сараптау, салыстыру, ой қорыту. Патша империясының қазақ даласына жүргізген отарлық саясатын көркем шығарма тілінде жеткізе білген жазушының жанқиярлық еңбегін отарсыздану тұрғысынан пайымдау мақаланың басты мұраттарының бірі.

Әдебиеттерге шолу

Зерттеу мақаламызда қазақ даласында 1916 жылғы Патша жарлығына қарсы көтерілген ұлт-азаттық көтеріліс туралы зерттеу жүргізген отандық және шетел ғалымдарының еңбектері назарға алынды. Атап айтқанда М.Әуезовтің «Қилы заман» шығармасына арқау болған Албандар көтерілісі туралы тарихи деректерге негізделген алаштанушы ғалым Тұрсын Жұртбайдың «Бейуақ» (1990) зерттеу

М.ӘУЕЗОВТІҢ «ҚИЛЫ ЗАМАН» РОМАНЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ-САЯСИ МАҢЫЗЫ

еңбегі, көтерілістің қалай болғаны, халықтың қалай жазаланғаны туралы сол кезеңде жазып қалдырған алаш қайраткерлері Міржақып Дулатұлы, Мұқамеджан Тынышпаевтың XX ғасыр басында баспасөз беттерінде жарияланған мақалалары қолданылды. Алаш қайраткерлері патшалық биліктің бұратана халықтарға ұстанған жымьсықы саясаты туралы пікірлерін ашық жазды. Міржақып Дулатұлы өзінің 1924 жылы «Ақжол» газетіне жарияланған «Ұлт әскері – Кеңес қорғаны болсын» атты мақаласында Ресей империясының қазақ, қырғыз сияқты «бұратана» халықтарға неліктен қолына қару беріп, соғысқа аттандырмай, тылға қара жұмысқа алған себептерінің астарына үңіліп, нақты дәлелдермен Патша өкіметінің әскерлік құпия қарарын әшкере еткен мақаласы зерттеу жұмысымызда шығарманы талдау барысында көркемдік шындық пен тарихи шындықты саралау барысында назарға алынды. Сонымен бірге М.Дулатұлының 1926 жылы «Еңбекші қазақ» газетіне жарияланған «Он алтының ойраны» атты мақаласы да 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің себеп салдарын терең түсінуге, ғылыми тұжырым жасауға таптырмас дереккөз ретінде бағаланды.

Сондай-ақ, М.Әуезовтің «Қилы заман» шығармасы туралы сыни мақаласы жарияланған Сәбит Мұқановтың 1932 жылғы шыққан «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» еңбегі сол кезеңдегі әдеби процесіті ұғынуға, кенестік таптық идеологияның әдебиетке тигізген әсерін бағамдауға септігін тигізеді.

Сонымен бірге ғылыми мақаламызда осы тақырыпта зерттеу жүргізген Ә. Шәріпов, академик Р. Бердібай, аудармашы А. Пантиелев, Р. Нұрғали, З.-Ғ.Қ Бисенғали, Г. Пірәлиева, А. Ісімақова сынды ғалымдармен қатар осы тақырыпқа қалам тартқан М. Кәрібай, Қ. Ұлтарақов, Т. Жексенбай сынды публицист қаламгерлердің пікірлері де ескеріліп, тұжырым жасауда басты назарда ұсталды. 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің тарихи-саяси маңызы туралы отандық ғалымдар Т. Омарбеков, С.Иманбаевтың ғылыми еңбектерімен қатар Орта Азияда болған 1916 жылғы көтерілісті арнайы зерттеген шетел ғалымдарының еңбектері де қарастырылды. Мәселен Томохико Уяманың «Неліктен ірі көтеріліс тек Орталық Азияда болды? 1916 жылғы көтерілістің әкімшілік-институционалдық алғы шарттары» («Почему крупное восстание произошло только в Центральной Азии? Административно-институциональные предпосылки восстания 1916 года») (2018) атты зерттеу еңбегінде автор жалпы Орта Азияда 1916 жылғы көтерілістің шығу себептеріне үңіліп, талдау жүргізеді. Сондай-ақ, осы салада іргелі зерттеу еңбегін жазған атақты американдық ғалым Эдуард Деннис Соколдың 1954 жылы жарияланған, 2016 жылы қайта басылып шыққан

«1916 жылғы Ресейдің Орта Азиядағы көтерілісі» (Edward D. Sokol, *The Revolt of 1916 in Russian Central Asia*, Johns Hopkins University, 1954) атты зерттеу еңбегі Орта Азия халықтарына жүргізген Ресейдің отаршыл саясатын зерттеуге арналған, 1916 жылғы Патшаның маусым жарлығына халықтың қарсылығының себебі, патша өкіметінің оларға қолданған айла амалдары туралы құнды деректер берілген бұл еңбекті де зерттеу мақаламызда басты назарда ұстандық.

Талдау және нәтижелер

М. Әуезовтің «Қилы заман» повесі ХХ ғасырдың алғашқы жылдары Ресей патшалығының қазақ халқына жасаған отаршылдық қиянаттарын батыл суреттеген шығарма. Шығарма жазылған уақытта Мұхтар Әуезов Ленинград Мемлекеттік университетінің студенті еді. Ең алдымен «Қилы заманның» жанры туралы бірер сөз айтқанымыз жөн. Мұхтар Әуезов 1928 жылы жарыққа шығарған кітабында шығарма жанрын тарихи повесть (ұзын әңгіме) деп жариялады. Алайда кейін 1974 жылы «Жұлдыз» журналына жариялаған басылымына жазған алғы сөзінде мұны «Эпикалық байсалды баяндау тәсіліне, психологиялық сезім күйлерінің тереңдігіне, характерлердің сомдалуына, ел өмірінің бүге-шігесіне дейін жомарт қаламға ғана тән дарқандықпен берілуіне қарағанда повестен гөрі романға лайық туынды» (Шәріпов, 1974, 5–6-б.), – деп бағалайды ғалым Әди Шәріпов. Бұл сөзде шындық жатқаны рас еді. Роман теориясын зерттеген ғалым академик Рахманқұл Бердібай: «Тек қана көлемінің шағындығы болмаса, «Қилы заманда» роман жанрының нышаны толық табылғандай» (Бердібай, 2005, 25-б.), – деп шығарманы роман деп атауды ұсынды. М.Әуезов бұл шығарманы жазғанда роман жанрына жататынын білген болуы мүмкін. Алайда шығарма жазылған кезеңдегі коммунистік партия принциптеріне сүйенген саяси идеология оған ерік бермеді. Әрі роман жанры енді дамып келе жатқан ХХ ғасыр басында өзінің жазған шығармасының көтерген жүгі мен жауапкершілігін сезінген автор елдің назарын аударғаннан сақтанған болуы да мүмкін. «М. Әуезов коммунистік идеологияның патшаға қарсы ұлт-азаттық қозғалыс кезендерін мерекеге айналдырған «қызыл даталарын» пайдаланып, өзіне ғана мәлім, өзі ғана айта алатын ойларды айтты. Бейнеге айналдыра жеткізбек болған. Романның алғашқы беттерінде бұл анық байқалады» (Бисенғали, 2018, 15-б.), – деген ғалым З.Ғ. Бисенғалидың сөзі біздің ойымызды қуаттайды. Шығармадағы көтерілген идея мен бейнеленген қаһармандар, оқиғалар «Қилы заманның» романдық белгісін анық дәлелдейді. Сондықтан біз де шығарманы роман деп атауды жөн көрдік.

М.ӘУЕЗОВТІҢ «ҚИЛЫ ЗАМАН» РОМАНЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ-САЯСИ МАҢЫЗЫ

Алайда қазақ халқының тар кезеңдегі қилы тағдыры суреттелген бұл шығарманың тағдыры да оңай болмады. Жарыққа шықпай жатып жат пиғылдылардың қысымына ұшыраған бұл шығарма жайында автордың көзқарасы мен арман-мұңы туралы жазушының сырлас досы, аудармашы А.Пантиелев өзінің «Ұлан даланың ұлы жыршысы» (1975) атты естелік мақаласында жазған. Мақалада А.Пантиелев М. Әуезовтің «Қилы заман» шығармасын өзінің қаламдас орыс достарына көрсетуді армандағанын тілге тиек етеді. Өйткені «Қилы заман» шығармасы жарыққа шыққаннан кейін қатты сынға ұшырап, оқуға тиым салынып, ұзақ уақыт бойы қапаста жатқан еді. Жазушы үшін әр жазылған туындысы ішінен шыққан перзенті іспетті. «Осы бір дүниені қаншама азаптанып, қинала отырып жазғанымды сезетін шығарсыз деп ойлаймын» – дейтін Әуезов. «Қазір қазақ халқының қаншалықты тұңғық түнек түбінен бас көтеріп, бой жазып шыққандығын ойлаудың өзі сонша қорқынышты» (Пантиелев, 1975, 200-б.), – деп еске алады автор жазушымен арада болған әңгімені.

Осы мақаласында А.Пантиелев 1916 жылы Жетісу өңірінде азаттық үшін күрескен Албан елінің тарихи оқиғасы авторды қатты қызықтырғанын, толғандырғанын, тіпті трилогия жазуды жоспарлағанын еске алады. «...Әуезов «Қилы заман» - ойға алған трилогияның бірінші бөлімі, - деуші еді. Екінші бөлімінің геройы – Серікбайдың азамат соғысына қатысқан баласы, ал үшіншіде Серікбайдың Отан соғысына басынан аяғына дейін қатысқан (соғыстан кейінгі жылдары министрдің орынбасары) немересі болуы керек; олардың бәрі де өмірде болған, бар, тірі адамдар, ал тағдырлары қаншалықты таңданарлық болса, соншалық көңілге қонымды да» (Пантиелев, 1975, 200-б.). Міне осы айтылған естеліктер «Қилы заманды» роман жанрына жатқызуға таптырмас дәйектер деуге болады. «Қилы заман» жазылған 1927-1928 жылдар қазақ жеріне Орталықтың арнайы тапсырмасымен келіп, таптық күрес, интернационализм ұрандарын бетперде еткен, басты мақсаты халқымыздың ұлтжанды зиялы өкілдерінің көзін жоюға бағытталған Ф.Голощекиннің әкімшіл-әміршіл тоталитарлық билік жүйесі үстемдік құрып тұрған кезеңіне сәйкес келеді. Сондықтан саяси жағдайды бағамдай білген сұңғыла жазушының өзі де елдің назарын аудартпай, шығармасын роман деп атамай, «Арық сөйлеп, семіз шығуды» мұрат тұтқан болса керек.

«Қилы заман» тарихи-деректі саяси роман. Олай дейтініміз, роман объектісі – Патшалық Ресей өкіметінің тұтас халықтарды қырып-жоюға бағытталған мемлекеттік ресми саясаты.

«Қилы заман» - қазақ әдебиетіндегі тұңғыш саяси роман деуге толық негіз бар. Ең алдымен, саяси роман деген не, оның шарттары, белгілері мен ерекшеліктеріне тоқталсақ. Саяси роман белгілі бір саяси оқиғаларға, жүйеге, теорияларға өзіндік пікір қалыптастыратын, мазмұны оқиғаларға негізделген, баяндау әдісімен жазылатын шығарманың бір түрі (Malatesta, 2019). Саяси романда кейіпкерлер арасындағы диалогтар мен байланыстар арқылы оқырманға әртүрлі көзқарас пен идея, автор ұстанымы мен ойы анық жеткізіледі. Келесі бір белгісі – автор кәсіби деңгейдегі саясаткер болмаса да, қоғамда белсенді, саясатқа қатысы бар тұлға болуы қажет. Соңғы шарты – автордың романдағы көтеріліп отырған саяси мәселелер мен оқиғаларға өзіндік көзқарасы мен бағасының берілуі, жазушы мақсатының оқырманды нақты бір идеяға сендіруі, иландыра білуі (Зайчикова, 2012, 89-б.), – деп жазады ғалым Н.В. Зайчикова. Жалпы саяси роман жанрының мәртебесін анықтау даулы мәселелердің бірі. Дей тұрғанмен саяси романға тән белгілерді ромтанушы ғалымдар атап өткен.

Профессор Дж.Дэвидсон саяси романға анықтама беруде мынадай үш ережеге сүйенеді: романның сюжеті – саясат, мақсаты – сендіру және қажеттілікке байланысты қолданған кез келген әдеби құралдар» (Davidson, 1961, 851-б.). Автор саяси романның идеялық жағын ерекше атап көрсетеді. Оның ойынша, автор белгілі бір саяси идеялар мен көзқарастардың дұрыстығына оқырманның көзін жеткізуді көздесе, роман саяси болуы мүмкін. Әрине идеяны бұлай түсіну барлық әдебиеттанушыларға тән емес деген ойын да жеткізеді.

Әдетте саяси идеялар басым рөл атқаратын немесе саяси жағдайлар көркем бейнелеудің негізгі объектісі болып табылатын шығарманы саяси роман деп атайды деп жазады, - И. Хоу (Howe, 1987, 17-б.).

Ресей ғалымы Н.В. Зайчикова өзінің «Саяси роман жанрының гибридтілігі» (Гибридность жанра политического романа) атты мақаласында саяси романның ішкі мазмұнында қамтылатын мәселелерге назар аудартады. «Саяси роман бір жағынан, саяси сананың ең маңызды құрамдас бөліктерін қамтиды, оның ішінде белгілі бір тарихи кезеңдегі қоғамға тән ұғымдар, стереотиптер, құндылықтар, көзқарастар, мотивтер, идеологиялар, саяси көзқарастар, тактикалар мен стратегиялар, сол қоғамның саяси дискурсы қамтылады» (Зайчикова, 2012, 89-б.).

Көріп отырғанымыздай, саяси роман өзінің көтерген жүгіне сай авторға қоятын шарттарымен қоса өзіндік ерекшеліктерге ие екен.

М.ӘУЕЗОВТІҢ «ҚИЛЫ ЗАМАН» РОМАНЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ-САЯСИ МАҢЫЗЫ

Жоғарыда саяси романның ерекшеліктерін азды-көпті сараладық. Көріп отырғанымыздай саяси романға тән белгілерді «Қилы заман» романынан кездестіре аламыз. Әдебиеттанушы ғалымдар да бұл пікірді құптайды. Белгілі алаштанушы ғалым Айгүл Ісімақова «Қилы заман» тұңғыш саяси роман болып саналады. Сондықтан да Совет үкіметі 1932 жылдан бастап аталған романға ресми түрде тыйым салады. Сондай-ақ әдебиеттанушы «Қилы заман» шығармасын албандар көтерілісі емес, ұлт азаттық көтеріліс деп тануға болатынын айтады (Ісімақова, 2022).

Расында бұған дейін Патшалық Ресейдің империялық саясатын ашық әрі батыл сынаған көлемді шығарма болған жоқ. Әдебиетке енді қадам баса бастаған жас жазушының батылдығына таң қалмасқа болмайды.

Тарихи шығарманың маңыздылығына тоқталған өзі де бірнеше тарихи роман жазған француз жазушысы О. Бальзак «Жақсы жазылған тарихи роман тарих курсынан да құндырақ» деген сөзі еске түседі. «Қилы заманды» оқығанда 1916 жылғы Патша жарлығы бұқара халыққа қаншалықты ауыр тигенін, халықтың қаншалықты зардап шеккенін оқырман бар жан дүниесімен сезінеді, көтерілістің себеп-салдарын түсінеді.

«Қилы заман» романына арқау болған тарихи оқиға – 1916 жылы қазақ даласында болған ұлт-азаттық көтеріліс. Сол кездегі Жетісу губерниясының Жаркент уезіндегі Қарқара жәрмеңкесінде болған албан руының басынан кешкен тарихи оқиғасы М. Әуезов шығармасында шынайы суреттелген. Қаламгер бұл тақырыпқа үлкен дайындықпен, тың ізденіспен келген. Себебі жас жазушы ұлт-азаттық көтерілістің шығу себептері мен отарлау-жазалау саясатының зардаптарын, отаршыл аппараттың отар халыққа жасаған әділетсіз әрекеттерімен жақсы таныс еді. М. Әуезов 1918 жылы патшалық жазалау әскерінің қырғынына ұшырап шет елге босқын болып кеткен Жетісу қазақтарына көмектесу үшін Семейде ұйымдастырылған "Алаш" қорының жауапты хатшысы қызметін атқарған еді. Сол кезеңде автор оқиға куәгерлерін көзімен көріп, барлық сырға қанық болған. Сондықтан халықтың басынан өткен қанды қырғынын, мұң мен шерін жан дүниесімен сезініп, шығармада шынайы суреттеді. Жоғарыда айтылған саяси роман авторына тән шарттардың барлығы М.Әуезовтің бойында табылды. Яғни шарт бойынша автор саяси романда көтерілген мәселені жақсы білуі керек болатын. Ал М.Әуезов бұл саяси оқиғаны тек жақсы біліп қана қойған жоқ, сол оқиғадан зардап шеккен адамдарды көзімен көріп, сол үшін арнайы ұйымдастырылған қордың

жауапты қызметкердің бірі болды. Бұл дегеніміз – автор бұл тақырыпқа кездейсоқ келген жоқ дегенді білдірсе керек.

1916 жылғы көтерілісті зерттеу 1917–1930 жылдар аралығында Кеңес Одағының азаматы саналатын жаңа үкімет бекіткен идеологиялық шеңберде жұмыс істеуге мәжбүр болған Ресей және Орта Азия тарихшылары үшін өте ауыр мәселе болды. 1920 жылдары социалистік революция жеңісінен кейін көп ұзамай патшаны сынау, Ресей империясының отарланған өлкелерде жүргізген саясатын сынау кеңестік тарихнаманың негізгі нысанына айналды. 1916 жылғы көтеріліс туралы деректер жинау әрекеттері кеңес билігі тарапынан қолдау тапты, көтерілісті зерттеу үшін арнайы комиссия да құрылды. Патшалық Ресей үкіметі мен әскерінің көтерілісті басу үшін қолданған зорлық-зомбылығы жалпы «отаршыл езгілерге» тән деп айыпталды. Орыс офицерлерін қолдап, кедей руластарына опасыздық жасаған жергілікті басшылардың әрекеттеріне де көп көңіл бөлінді. 1920 жылдардағы кеңестік дискурс ең алдымен таптық айырмашылықтардың поляризациясына негізделді, олар - жұмысшы табы мен «қанаушылар». Осы тұрғыдан келгенде, 1916 жылға көз жүгіртсек, Кеңес пролетариаты патшалық Ресейдің, яғни құлатылған империалистік мемлекеттің барлық құрбандарына жанашырлық танытты.

Алайда 1930 жылдары кеңестік тарихнама орыс халқының Кеңес мемлекетінің барлық этностары үшін жетекші және топтастырушы рөлін атап көрсетуге бағытталған жаңа идеологиялық платформаны қалыптастырды. 1920 жылдардағы орыс отаршылдық әкімшілігін сынап, орыс әскерінің қатыгездігін әшкерелеген басылымдар идеологиялық тұрғыдан зиянды деп қайта бағаланды. Түркістандағы және Дала өлкесіндегі орыс билігін сынаған өлкетанушылар ұлтшыл деп танылып, саяси айыптар мен қуғын-сүргіннің нысанына айналды. 1916 жылғы көтерілісті талқылау 1930–40-шы жылдары, Сталин билігінің соңына дейін (1922–1952) қауіпті мәселеге айналды. Ш. Айтматов айтқандай: «Қилы заман» романы патшалық Ресей халықтардың түрмесі болғандығының, бүкіл Ресей империясында әлеуметтік революцияның болмай қоймайтынының, біздің шындықтың пайдасына тағы бір дәлел – социалистік интернационализм халықтар арасындағы қарым-қатынасты дамытудың бірден-бір шынайы жолы болған» (Айтматов, 2006, 7-б.).

Әдебиеттанушы ғалым Зинок-Ғабден Бисенғали өзінің «Қилы заман романындағы дерек пен дәйек» атты мақаласында М.Әуезовтің

М.ӘУЕЗОВТИҢ «ҚИЛЫ ЗАМАН» РОМАНЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ-САЯСИ МАҢЫЗЫ

романды жазуға Смағұл Садуақасов екеуінің арасындағы әңгіме тікелей әсер еткен деген пікірін айтады. Ғалымның бұл пікірі бекер емес. 1921 жылы «Средазбюро» Жетісудағы 1916 жылғы көтеріліс жайлы мағлұмат жинау үшін комиссия құрып, тарихи оқиға жайлы материалдарды жинатқан. Сол комиссияның хатшысы Жетісудың тумасы ақын Илияс Жансүгіров болған екен. Ақын сол жиналған материалдардан өзіне көшірмесін қалдырып отырған екен. Осы материалдармен Смағұл Садуақасов танысып, көтерілістің қаншалықты ауыр болғанын, қарапайым момын халықтың тартқан азабын көріп, жаны түршіккен. Бұл оқиға ұмытылмай, тарихтың еншісіне қалу үшін қалай да жазылу керек деген ойға келеді. Фатима Ғабитованың естелігінде, Смағұл маған: «Бұл бай материалдар әттең бір жақсы жазушының қолына түссе, соншама құнды тарихи роман жазылар еді» (Жұртбаев, 1990, 24-б.), – деп айтқанын еске алады Осындай жауапты жұмыс, ұлт аманаты Смағұлдың идеялас досы, жас жазушы М.Әуезовтің мойнына артылған екен.

Ойға алған ісін аяғына дейін жеткізбей қоймайтын сұңғыла жазушы 1927 жылы осы шығармаға материал жинауды жоспарлайды. Ол жайында Ленинградта бірге оқыған жазушының сырлас досы ғалым Әлкей Марғұлан былай деп жазады: «1927 жылдың май-июнь айлары. Мұхаң «Не істеуім керек» деген оймен қатты толғануда болды. Біраз уақытта каникул да жетті. Бір күні отырып: – Мен Алтай экспедициясына бармауға бел байладым. Бұл елге, Шыңғыстауға бармау деген сөз. Оның орнына Жетісуға барып 1916 жылғы көтерілісті зерттеймін, жолшыбай Қызылордаға соғып, оның театрымен танысамын, жаңа өсіп келе жатқан жастар өмірімен танысамын, – деді. Бұл сапар Мұхаң үшін текке кеткен жоқ. Бұл үлкен игілік сапары болды» (Марғұлан, 1977: 145), – деп еске алады. М.Әуезов Жетісуға барған сапарында оқиға куәгерлерімен кездесіп, көтерілістің шығу себептерін, оқиға барысын егжей-тегжейлі зерттейді.

Ғалым Тұрсын Жұртбайдың деректеріне сүйенсек, М.Әуезов 1927 жылы шілде айында Қазақстан оқу-ағарту коммисариатының арнайы жолдамасымен Жетісу өңірін аралап, Кенесары мен 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістері туралы ел аузынан деректер жинау үшін Жетісу губерниясына келгені айтылады (Жұртбаев, 1990, 25-б.). Жазушының осы сапарының мақсаты жайында «Тілші» газетінде «Алматыға Мұхтар Әуезұлы келді» деген хабарда айтылған.

1927 жылы Қарқаралы жәрмеңкесі соңғы рет ашылған еді. М.Әуезовке мұндай жәрмеңке таңсық емес еді. Өйткені Арқа қазағы

Қоянды жәрмеңкесін де көрген еді. Жас жазушы осында Ілияс Жансүгіровпен кездеседі. М.Әуезов пен І.Жансүгіров екеуі Қарқара, Мыңжылқы, Шырғанақ, Саты, Асы, Қараш-Қараш жайлауына барып, халықпен сұқбаттасып, қажетті материалдарын жинап, тамыз айының басында Алматыға оралды.

Алайда отаршылардың қарапайым халыққа жасаған зорлық-зомбылықтарын ашық жазу қауіпті екенін жазушы түсінді. Бірақ іштегі жалын, ыза, намыс басым түсіп, ақыры осы тақырыпқа шығарма жазуға тәуекел етіп, басын бәйгеге тікті. Тұрсын Жұртбайдың тілімен айтсақ, «Бұл жазбауға болмайтын, жаздырмай қоймайтын тақырып еді».

Жазушы бұл шығармасына прототипті шынайы өмірдің өзінен, сол кезеңде әлі ізі суымаған тарихи оқиғаның бел ортасында болған қайраткерлерінен тапты. Автор Албан көтерілісі болып өткен жерге барып, көтерілістің куәгерлерімен кездесіп, сұқбаттасқанын жоғарыда айтық. Ол кезде көтеріліске қатысқан адамдардың бірталайының көзі тірі еді.

Көтеріліс болған жерлерді көзімен көрді. Албан көтеріліс болған Алматы облысы, Кеген ауданының азаматы, экономика ғылымдарының кандидаты, қоғам қайраткері Қазтай Ұлтарақов өзінің «Мұхтардың «Қилы заманға» сапары» атты мақаласында жас жазушының көтеріліс туралы материалды қалай жинағанын егжей-тегжейлі жазады. Аталмыш мақалада автор мына жайтқа назар аудартады: М.Әуезов материал жинап болып, Алматыға қайтар жолда Албан көтерілісіндегі басты қаһарманның бірі Серікбай Қанайұлының әйелі Көкшегірмен кездейсоқ кездесуі, сөз саптауынан қайратты әйелдің көтерілісті көзімен көрген куәгер екенін байқаған жазушы өзінің осында келген сапарының мән-жайын түсіндіріп, Көкшегірді әңгімеге тартады.

– *«Қайным, менің елімнің басына түскен зорлық-зомбылықтарынан біраз хабар алыпсың. Сол сіз білген сұмдықтың барлығы тек Қарқарада болған жоқ. Қан төгілген лай-салсаң Албан елінің мекендерінің барлығында болды ғой. Патша жіберген жазалаушы отряд ауыл-ауылды қыдырып жүріп қырды ғой. Бұл өңірдің сайы мен жырасында, тау мен жазығында адам қаны төгілмеген жер жоқ шығар»* (Ұлтарақов, 2007, 266-б.).

Бастапқы уақытта бұл әйелдің кім екенін жақсы білмеген жазушы әрбір дерекке үніліп, терең ізденісте жүргендіктен көтеріліс

М.ӘУЕЗОВТИҢ «ҚИЛЫ ЗАМАН» РОМАНЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ-САЯСИ МАҢЫЗЫ

туралы бұрын естімеген ақпарат естіп қалармын деген үмітпен ары қарай сөзге тартады.

– Жеңгей, сіз айтқан жерлердің біразында болдым, көзіммен көрдім. Сонда жантүршігерлік бір жайды естіп білдім. Қарқара көтерілісіне қатысушыларды топ-тобымен түрмеге қамаған. Түрмедегі адамдарға заңды түрде тергеу жүргізіледі, оның арты соттың қарауымен бітетін белгілі зой. Ал қамауға алынғандардың тергеусіз, сотсыз атылғандарын қалай түсінерсің-ау?

Мұхтардың бұл айтқан сөзі Көкшегірді елең еткізді. «Сотсыз атылғандар» деген сөзді естігенде бір ысып, бір суып дегбірсізденеді. Бұл жайды Мұхтар аңғармады, әңгімесін жалғастыра берді (Ұлтарақов, 2007, 266-б.).

Екеуара әңгімесінде Мұхтар Әуезов осы уақытқа дейін естіген, жинаған деректерін ішінде ең шошынған жайтқа назар аудартады: Қарқарада қамауға алынған 15 адам Жаркент түрмесіне айдалғанын, қол-аяғы кісендеулі тұтқындарды жол үстінде солдаттар атып, қырғанын, оқиға куәгерлерінің айтуынша, сол атылғандардың өңінен ешқандай қорыққандық белгісі байқалмағанын, тәуекелге бел байлаған нышан көрінгенін тандана жеткізеді. Соның ішінде Серікбай сияқты ел басқарған батырлардың болғанын айтады. Міне осы кезде Көкшегір аяулы жарының атын естігенде зарлап қоя береді. Бастапқыда жазушы әйелдің былай дауыс шығарып жылағанын түсінбей қалады. Сонда Көкшегірдің атқосшысы бұл әйел сол Серікбай Қанайұлының әйелі екенін жеткізеді. Міне, осы жайдан кейін Мұхтар Әуезов «Жолы болар жігіттің жеңгесі шығар алдынан» дегендей оқиғаның тірі куәгері, көктен іздегені жерден табылғандай қуанғанын жазады мақала авторы. Көкшеңгір жолда кездестірген, үлкен мақсатпен жүрген жас жазушыны өз керуендерімен ілестіріп, жол-жөнекей әңгімелесіп барады. Сол күні жолаушылар Асы жайлауына жете алмай, Сарытаудың баурайында далада қонады. Көкшеңгірдің айтуынша, түнімен көз ілместен Мұхтардың шұбырған сұрақтарына жауап бергенін, ал жас жазушы болса, маздап жанған оттың түбінде ұзақ таңға қолынан қағазы бен қарындашын тастамай айтылған деректерді жазғанын айтады. Мұхтардың айтуы бойынша осы күнге дейін жинаған материалдардың ішіндегі құндырағы Көкшеңгірдің айтқан әңгімелері болған екен (Ұлтарақов, 2007, 266-б.). Міне осылай жазушының Қарқарада жинаған материалдары тағы да байытылды. Серікбай батырдың шаңырағының түтінін сөндірмей отырған Көкшеңгір апамыз да атқа қонып,

көтеріліске қатысқан. Парасаты биік Көкшеңгір апамыздың шаңырағынан қазақтың игі жақсылары дәм татып, әңгімесін тыңдаған екен. Олардың қатарында Ораз Жандосов, Ыдырыс Көшкінов, Нұрбапа Өмірзақов, Илияс Жансүгіров, Иса Байзақовтар бар. Болған оқиғаның бар ақиқатына көз жеткізген жазушы бірден шығарманы жазуға кірісті. Шығарма реалистік бағытта жазылды.

«Қилы заман» романында М.Әуезов 1916 жылы қазақ халқының басынан өткен ұлт-азаттық қозғалысының көркем суреттерін жасаған. Мұнда өз елінде, өз жерінде отарлықтың қысымын шектен тыс көрген, ендігі зорлыққа, астамшылдыққа көнгісі келмей, әділетсіздік атаулыға қарсы тұрған батырлардың бейнесі бейнеленген.

«Суреткердің шығарма негізінде 1916 жыл оқиғасын таңдап алуы кездейсоқ болмаса керек. Бұл материал оның күрескер тұлғасын жасамақ ниетіне сай келген. Отаншыл, азамат қаламгер қазақ халқының Қазан революциясы қарсаңында өз бойынан үлкен жігер, қайрат тауып, елдік намыс үшін ата жаумен айқасқа шыққанын халық санасындағы сапалық ілгерілеу деп бағаласа керек» (Бердібай, 2005, 26-б.), – деп жазады академик Р.Бердібай.

Сөз жоқ, «Қилы заман» М.Әуезовтің дүниетанымындағы зор өзгерістің белгісі. Жазушы бұдан бұрынғы кейбір әңгімелерінде күштілерден зәбір көрген қорғансыз жандардың мүшкіл халін көрсетсе, аталған шығармада қалыптасып қалған көне тәртіпке бұдан былай көнгісі келмеген қаһармандар тұлғасын мүсіндеді. Ал бұдан шығатын түйін – М.Әуезов өз шығармашылығында революциялық тақырыпқа өзінің замандас қаламгерлерлерінің ішінде ең алғашқылардың бірі болып барғандығына көз жеткіземіз.

Тарихта «Маусым жарлығы» деген атпен өшпестей із қалдырған тарихи оқиға болды. 1916 жылы 25 маусым күні Ресей императоры II Николайдың «Реквизициялау туралы» жарлығы шықты. Жарлық бойынша Қазақстан, Орта Азия мен ішінара Сібірдің «бұратана халықтарының» 19 бен 43 жас аралығындағы ер-азаматтарын майданның тыл жұмыстарына алу жоспарланған. Орта Азиядан 400 мың адам, оның ішінде қазақтар мекендеген барлық облыстардан 240 мыңға жуық адам алу жоспарланды. Бірінші кезеңде 19–31 жас, екінші кезеңде 32–43 жас аралығындағы азаматтар алынбақшы болды (Омарбеков, 2016, 150-б.). Олардың тізімін жасау жергілікті болыс басшыларына жүктелді. Оның үстіне жарлықта малды реквизициялау туралы болып жатқандай «мобилизация» сөзі емес, «реквизиция» сөзі

М.ӘУЕЗОВТИҢ «ҚИЛЫ ЗАМАН» РОМАНЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ-САЯСИ МАҢЫЗЫ

қолданылды. Мұның өзі Ресей империясының «бұратана» халықтарына қарым-қатынасын көрсеткендей (Омарбеков, 2016, 150-б.).

Бұл жарлыққа халық «қара жұмысқа бала бермейміз» деп жаппай қарсылық танытады. Ел ішінде басталған стихиялы қозғалыс біртіндеп ұйымдасқан сипат алып, қарулы көтеріліске ұласты. Бұйрыққа бағынбаған бұратана халықты жазалау үшін Патшаның билігі қарсы шыққан елге әскер жіберіп, халықты жазалады. Жазушы Мұхтар Әуезов өзінің «Қилы заман» шығармасына осы тарихи оқиғаны арқау етті.

Тарихи оқиға 1916 жылы Жетісу губерниясының Жаркент уезіндегі атақты Қарқара жәрмеңкесінде болған. Жәрмеңке - қазақ халқының экономикалық өміріне ХІХ ғасырдың екінші жартысында пайда болған сауда-саттықтың жаңа түрі еді. Оған дейін айырбас сауда, керуен жолы саудасы дамығаны тарихтан белгілі. Жан-жақтан келген көпестермен саудагерлер сауданы көбіне жібек жолы бойындағы ірі қалаларда жүргізетін еді. ХІХ ғасырда бұл үрдіс өзгерді, ірі қалаларда емес, әр түрлі өлкелік, уездік аймақтар таңдалып алынып, жылдың бір мерзімінде сауда-саттық жәрмеңкелері өтіп тұрды. Тарихшы Р.Оразовтың айтуы бойынша «Қазақстанда сауда қатынасы үш түрлі жолмен жүргізілді: 1) тұрақты сауда – қалалар мен үлкен елді мекендер мен селолардағы дүкен, дүңгіршек, сауда үйлерінде жүргізілді; 2) қазақ ауылдарын аралап жүріп жасайтын айырбас сауда. Сауданың бұл түрімен көбінесе өсімқорлар айналысты; 3) маусымдық сауда – жәрмеңкелерде жүретін сауданың түрі. Қазақтар үшін де, сырттан келген саудагерлер үшін де жәрмеңкелердің маңызы ерекше болды» (Оразов, 2013, 9-б.).

«Қарқара жәрмеңкесі – жағырафиялық жағынан ұрымтал, шекараның бүйрегіндегі, сауда-саттық, алыс-беріске ең қолайлы жерде орналасқан. Алып сатарлыққа ебі жоқ, табылғанын, алғанын арзанға бағалайтын қыр елі жәрмеңкені ұйымдастырушы жаққа да, керуен көпестеріне де тиімді» – деп жазады Т.Жұртбай (Жұртбаев, 1990, 63-б.).

М. Әуезов Қарқара жәрмеңкесін романда былайша сипаттайды: «1916 жылдың жазы еді. Жаз жауынды, мол сулы, қалың шалғынды, қызықты, қалың Албанның ертегідей бай сұлу жайлаулары: Үш мерке, Дөңгелек саз, Үшқарқара, Сырт, лабас – жайлау күндерінің жасыл торғын шымылдығы, көк жібек бесігі сияқты... Шалқыған, көрнекті, мол дүниенің тірі пішінді белгісі сияқтанып Қарқара жәрмеңкесі қайнап жатқан... Жәрмеңке – тоғыз жолдың түйіскен жері. Бір шеті

үлгілі орыс қалалары болса, екінші жағы: Құлжа, Қашқар, Хиуа, Бұхар, Самарқан, Ташкент. Бәр-бәрінен неше алуан қазына шүмектеп құйғандай болып, Қарқара жазығына ақтарылып жатыр (Әуезов, 2006, 11-б.). Осылайша, жазушы шығармада басты оқиғалар өтетін орын – Қарқара жәрмеңкесін жағрафиялық, геосаяси, экономикалық, әлеуметтік тұрғыдан жан-жақты суреттеуден бастайды. Автордың былай суреттеуінің үлкен мәні бар. Жалпы қазақ даласында сауда қатынасының әсіресе жәрмеңке саудасының дамуы революцияға дейінгі қазақ ауылының әлеуметтік-экономикалық өмірінде маңызды орын алатын мәселелердің бірі еді.

Шығармада жәрмеңкедегі сауда барысы, ұрты майланған саудагерлердің жай-күйі, қарапайым халықтың шарасыз халі, елдегі саяси-әлеуметтік жағдайды бақылауында ұстап, айтқанын істетіп, басынып, бағындырып отырған пристав, урядник, тергеуші, санақшы, т.б. ірілі-ұсақты патша шенеуніктері мен оларды қорғайтын қарулы солдаттар, жалпы даладағы отарлық билікті жүзеге асырушы атқарушы билік өкілдерінің бейнесі бар. Бұлардың жанында қолында ешқандай билігі жоқ болыс, старшын, ауылнай, тілмаш секілді жергілікті төменгі дәрежелі әкім-қаралар бейнесі суреттелген. Орыс ұлықтарының майшелпегіне айналған дәл осы жәрмеңкеде «Маусым» жарлығының жариялануы бекер емес, жәрмеңкеде патшаның өзінің де көлеңкесі тұрғандығын астарлы түрде жеткізіп тұр жазушы.

Романның басында-ақ жазушы «Бай, момын елдің мол денесі обырдай обып жатқан қомағай ұртқа бойындағы тәтті дәмдісін иігендей төсеп жатыр. Ақ шелегі түскендей ақтарылып, сүйсінгендей мекірене түсіп, сүтті желінін кергіге беріп тұр» деген суреттеулер арқылы халықтың байлығының өзгеге жем болып жатқанын әшкерелейді. Тек албан жұрты ғана емес, бүкіл қазақ халқын жан-жақтан сүліктей сорып, әртүрлі салық салып қанап отырған отарлаушылар енді ол аздай ер азаматтарын қара жұмысқа алуы қорлықтың шегіне жеткендік еді. Ғалым Г.Пірәлиева бұл жайында «Қаламгердің өз елінің ұлтжанды перзенті ретінде қашаннан қанын қайнатып, қолына қалам қаруын алуға мәжбүрлеген де осы қорлық, ұлтқа жасалған озбырлық, қиянат болатын» (Пірәлиева, 2017) – деп жазушының астарында осы шындық жатқан еді.

Шығармада осы уақытқа дейін патша шенеуніктерінің қиянатынан жапа шеккен халықтың жағдайына бейтарап қарай алмайтын, әділетсіздікке қарсы тұрған батырлар бейнесі көрініс табады. М.Әуезов өзінің шығармасының қаһармандары Ұзақ Саурықов,

М.ӘУЕЗОВТИҢ «ҚИЛЫ ЗАМАН» РОМАНЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ-САЯСИ МАҢЫЗЫ

Жәмеңке Мәмбетов, Серікбай Қанаевтар туралы мол мәлімет жинағаны жоғарыда айтылды. Шығармада көтерілістің шығуына түрткі болған басты себеп - патша өкіметінің отаршылдық саясаты екендігін кейіпкерлердің іс-қимылы, сөйлеген сөздері арқылы жан-жақты бейнеленеді. Онсызда қарапайым халықтың патша билігіне деген өшпенділігі «Маусым» жарлығынан кейін тіпті шыдамның шегі, төзімнің таусылуына әкелді. Бұл сөзімізді зерттеуші С.Иманбаевтың пікірі растайды: «Патша үкіметі 1916 жылғы көтеріліс қарсаңында бұрын жылдар бойы жүзеге асырып келген қоныстандыру саясатын өршітті. Орыс, украин шаруалары, казачество әскерлері үшін ең шұрайлы жерлер тартып алынды. 1914 жылдың ортасына қарай патша үкіметінің қазақ халқынан тартып алған жердің көлемі 45 миллион десятинаға жетті. Осының салдарынан халықтың наразылығы күшейді» (Иманбаев, 2015, 45-б.). Расында біріншідүниежүзілік соғыстың салдарынан салық мөлшері де артып, халықтың әлеуметтік жағдайы одан сайын төмендеп кетіп еді. Тарихшы Асқар Сүлейменов өзінің мақаласында 1914 жылдың қазан айында Министрлер Кеңесінде қаржы министрі әскери қызметтен босатылғандарға әскери салық енгізу туралы заң жобасын ұсынғанын, әскери салықты белгілеу туралы заң 1915 жылғы 1 қаңтардан бастап күшіне енгені туралы жазады. Сол қабылданған заң бойынша мынадай маңызды деректер келтіреді: «Түркістан өлкесінің бүкіл халқы үшін тікелей салықтың барлық түрінен 21% мөлшерде салық алынуы тиіс болды. Мынадай салықтар өсті: ет және тірі малды жеткізу, вагоннан ақша жинау, земство салығы. Қазақтар майданға мал, ет, киіз үй берді. Әрине оларға да оңай болмады, сондықтан енгізілген соғыс салығы қарапайым халықтың мойнына тағы бір ауыр жүк болды. 1914 жылы тек Сырдария мен Жетісу облыстарының тұрғындарынан әскери қажеттіліктер үшін 1 млн бас қой әкетті. Шаруалардың егістік көлемі мен көшпелілер арасында мал саны азайды. Мұның бәрі жергілікті халықтың негативті реакциясын туғызды» (Сүлейменов, 2017). Жан-жақтан осылай қысым көрген, ашынған халық ештеңеден тайынбайтынын осы көтеріліс дәлелдеді.

М.Әуезов халық бір көтерілсе, кез келген бөгеттерді басып өтетіндігін, стихиялы қозғалыс биліктің зәре құтын қашыра алатынын «Қилы заманда» шынайы суреттеген. Жазушы бейбіт халықтың 1916 жылғы патша жарлығын естігенде іште тұншығып жатқан кегі оянып, дүр сілкініп шыққанын, сөйтіп қаһарлы күшке айналғанын өмір шындығына да, мінезге де сәйкес кестелеген. Бұл жайында ғалым Рахманқұл Бердібай: «Патшалық әкімдердің, қазақтың өз арасынан

шыққан озбыр болыс, жебір тілмаштардың қиянатын көп көрген, өз жеріне, малына иелік етуден қалған халін жазушы шығармасының өн бойында кейде кейіпкерлер сөзімен, кейде өз атынан төбелей дәлелдеп, түсіндіріп отырады (Бердібай, 2005, 28-б.). Қазақтың қарапайым кедей шаруасының орынсыз зорлық көріп отырғанын романның басындағы мына эпизодтан көреміз. Жерін, пісіп тұрған егінін саудагердің малынан қорғағаны үшін пристав Подпороков кедей шаруаны жерден алып, жерге салардай тергеп кінәлі етеді. «Сен ақымақтар жәрмеңкеге келген саудагердің алдынан шығып, қарсылық қыласың!... Олардың малын жерімізге түсті деп қуалайсың! Сендерде жер бар ма? Жер патшанықы, ал саудагер малы да патшанықы» (Әуезов, 2006, 14-б.). Міне өз жерінде, өз елінде өгей баланың күйін кешіп, зорлық көріп жатқан халықтың «патшаға адам бермейміз» деп бұрқ етіп көтерілуі заңды. Халықтың стихиялық қозғалысының басталу, даму, өршу, басылу кезеңі жүйелі оқиғалар арқылы сипатталып берілген шығармада. Халықтың әділетсіздікке қарсы қайралған қимыл-әрекетін суреттеу бойынша «Қилы заман» шығармасы қазақ әдебиетінде жаңашыл сипатымен ерекшеленеді деген Р.Бердібайдың пікірінің растығына толықтай көз жеткіземіз (Бердібай, 2005, 29-б.). Расында бұл шығарма қазақ халқының отаршылдыққа өшпенділігі зор көркемдік қуатпен суреттеген. Романда сондай-ақ, 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыстың Қазақстанда ғана емес, көршілес Қырғызстанда да болғанын, көптеген қырғыздың батыр жігіттерінің абақтыда көз жұмғанын, ауылдарының шабылғанын, халықтың қуғын көргенін автор ашық суреттейді. Міне сол кезеңде отар болып отырған халықтың мүдделес болғанына көз жеткіземіз. Шығармада ол көрініс былай суреттеледі: «Жәрмеңке жағынан келген бір Қызылбөрік (Албанның ішіндегі рудың аты Ж.Ә.) қырғыздар соғыс бастапты деген ұзын құлақ бір хабар айтқан. - Қырғыз соғысса, қаруы бар шығар?! – деп үміттенгендей болып, Жақсылық Серікбайға қарады. – Онда да қару бар деймісің, бірақ өжет, қайратты, ашулы ел. Бастаса бастағаны-ақ...» (Әуезов, 2006, 73-б.). Әрі көршілес қырғыз халқының қарсылық білдіріп, соғысты ертерек бастағанын аңғарамыз. Көтеріліс басшылары Ұзақ, Жәмеңке, Тұрлықожа, Әубәкірлер ауыздарымен патша шенеуніктерінің алдына барғанда айтар сөзінің түйіні мынау еді: Патша қазақ халқын алдады, жерін алды, сырттан келімсектерге жерімізді бөліп берді. Халыққа заңсыз салық салды. Онымен қоймай, қазақтарды басқалардан кем санап, қорлап, ер-азаматтарына қолына қару беріп, майданға жібермей, айдалаға жер қаздырып, қара жұмысқа салмақсың. Жап-жас балаларымызды ажалға көгендеп бергенше, туған жерде

М.ӘУЕЗОВТІҢ «ҚИЛЫ ЗАМАН» РОМАНЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ-САЯСИ МАҢЫЗЫ

алысып, қарсылығымызды көрсетеміз. Шығармада Ұлық Жәмеңкеден жауап алған екеуара сөздері арқылы беріледі.

«Ұлық: - Елдерің жігіт бермеймін дегені рас па?

- Дегені рас.

- Ол сөзді елге кім үйретті, соны айт деген басшысы кім?

- Басшысы жоқ, жалпақ елдің өзі айтты, бұндай сөз үйретіндімен айтыла ма екен? Барлық Албан түгел бермеймін дейді...

- Жігітті біржола бермейміз дей ме? Жоқ пәлендей шартымызды орындамасаң, бермейміз дей ме?...

- Ел: «Берсек, қара жұмысқа бермейміз, нағыз солдат қылатын қызметіне алсын»... Біз де өзге солдат болып жүрген сияқты елміз. Біздің де еркегіміз – еркек, ұрғашы емес. Сондықтан жұрт қатарлы тең орында боламыз. Қолымызға қару берсін», - дейді» (Әуезов, 2006, 21-б.).

Шығармада патша шенеунігі ұлық көтеріліс батырларын жауапқа алғанда барлығының сөзі бір жерден шығып, «қара жұмысқа бала бермейміз» деген елдің тілегін жеткізеді. Әрі ер азаматтарды қолына қару беріп, майданға емес, қара жұмысқа алуы намысқа тигенін ашық жеткізеді. Осы жерде М.Әуезовтің қазақ сияқты отар халықтарды неліктен соғысқа алмай, қара жұмысқа алғысы келген патшалық империяның жымсысқы саясатын да әшкерелігісі келгенін байқауға болады. Бұл жайында алаш қайраткері Міржақып Дулатов «Ұлт әскері – Кеңес қорғаны болсын» атты мақаласында жазады: «Бұрын патша өкіметі қазақ-қырғыз, өзбек секілді «бұратана» жұрттардан неге әскер алмады? Алды ма? Ия өзге бір себеп болды ма? Алдымен осыны білу керек. Патша өкіметі бұрын қазақтан, қазақ сияқты шеткі жұрттардан солдат алмауының саяси астары бар еді. Бағынған, шарасыздан бағынған, орысшылдық, озбырлық саясатымызға риза емес деп, егер бұл жұрттар әскерлік өнеріне үйренсе, қолына қару-жарақ алса, жауынгер болып кетіп, өткен еркіншілігін көкसेп, бізге бас изеп құлдық ұрмайтын болады. Россияға жау жұрттармен күш біріктіріп, шеңгелімізден шығып кетеді, арбауымызға көнбейді, айдауымызға жүрмейді деп патша өкіметі әдейі солдат алмайтын болған. 1917 ж. февраль төңкерісінде патша өкіметі құлағаннан кейін, өкімет істері қолға алынып тексерілген. Сонда әскери ішкі істері арасында патша өкіметінің әскерлік мәселесі туралы құпия қарары шығып, сол кезде жарияланған (Дулатов, 1924). Міне осындай Ресейдің империялық саясатын қарапайым халық та түсінді, сондықтан жарлыққа қарсы

шықты. Бірақ қарсылық көрсеткен батырлардың барлығын түрмеге жауып, соңында бәрін өлтіреді. Көтеріліс басшысы Жәмеңкені тамаққа у қосып беріп өлтірсе, қалған ерлерді түрмеде атып өлтіреді. Тек Әубәкір ғана жараланып, түрмеден қашып шығады. Түрмеде жатқан басқа халықтың батырларымен бірге жан сауғалап, шыға алды. «Не маңғаз, не қасқа-жайсаң жусады ғой мынау ұлық, мынау дұшпанның сұмдығынан. Әттең! Әттең! – деген арман шықты. Жау қолынан құтылып далаға шыққан соң, қырғыз, қазақ, тараншы демей, төрт қашқын далада отырып бірге туған бауырын жоқтаған туыскандардай болып, осындай жалынды армандарын айтып отырып, ботадай боздасты» (Әуезов, 2006, 152-б.). М.Әуезов Қарқарада жинаған тарихи деректердің барлығын шығармада тиімді қолданған. Куәгерлермен бірге тұтқындарды өлтірген жерге барып, болған жайтқа шошынғаны жайлы жоғарыда жазған болатынбыз. Сол атылған тұтқындардың ішінде Көкшеңгір апаның күйеуі Серікбайдың да болғаны тарихи шындық еді. «Сол бетпен қара жолмен келе жатып, жәрмеңкеден бес-алты шақырымдай жер шыққанда жол жанында сұлап жатқан көп кісінің өлігін көрді. Әр жерге әр қайсысы шашылып, әр күйде жығылған екен. Киімдері мен қарайған тақыр бастарына қарағанда бәрі де қазаққа ұқсайды. Шынында тегіс қазақ екен. Осылардың ішінде шалқасынан түсіп, бетін бұрып құбылаға беріп, өліп жатқан Серікбай көрінді. Оқ шекесінен тиіпті... Жүзінде қорыққан үріккеннің белгісі жоқ... Қабақтары түйіліңкі. Барлық бет ажарында суықтық, бекінгендік көрінеді... Серікбайдан бір-екі адымдай жерде Тұрлығожа жатыр екен... Ол етпетінен жатыр» - деп сипатталады шығармада (Әуезов, 2006, 204-205-б.). «Көтерілісті ұйымдастырушылар сотсыз, тергеусіз қатаң жазаға тартылсын» деген патша жарлығын орындаушылардың ісінің нәтижесі еді бұл құрбан болғандар. Ғалым Т.Жұртбай зерттеу еңбегінде: «1916 жылы 16-шілде күні Түркістан генерал-губернаторының міндетін атқарушы генерал Ерофеев патшаның қабылдауына кіріп, Түркістан өлкесін әскери жағдайға көшіру туралы жарлыққа қол қойдырды. Бұл бүкіл Орта Азия мен Қазақстан халқын "дұшпан армиясы" – деп жариялаумен пара-пар болатын. Жарлықта: "сотқа – жауапқа" тартылғандардың бәрі берілсін, соның ішінде жеке адамдар туралы қосымша дерек жинамай, тергеудің соңын күтпей-ақ өзге сыбайластарын қоспай-ақ жазаға тартылсын", – делінген. "Қилы замандағы" "Албан оқиғасы" кезіндегі жүз отыз сегіз адамның, Пішпек уезіндегі бес жүз он адамның ешқандай сотсыз азаптанып, атып өлтірілуі осы жарлықтың әсері еді» (Жұртбаев, 1990, 85-б.). - деп жазды.

М.ӘУЕЗОВТИҢ «ҚИЛЫ ЗАМАН» РОМАНЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ-САЯСИ МАҢЫЗЫ

Отаршылдық саясаттың ең асқынған түрі – геноцидтің жексұрын кескіні «Қилы заманда» ақиқат көрінісін тапқанын айтады ғалым Р.Бердібай (Бердібай, 2005, 30-б.). Көтерілісті ұйымдастырушылар деп тұтқындалып, Қарақол түрмесіне айдалып апарған ел басшылары Ұзақ, Жәмеңке, Серікбай, Әубәкірлердің айуанша азапталуы, Жәмеңкені қасақана улап өлтіріп, оның денесін туыстарына беруге рұқсат етпей, халықтың наразылығын одан сайын әдейі өршітіп, артынан халықты «кінәлі» етіп көрсетіп, жазықсыз елді қынадай қыруға жоспарлы түрде дайындалуы патша билігінің жауыз саяси тәсілі еді расында.

Көтерілісте патшаның жазалау отряды қолында қаруы жоқ көтерілісшілермен бірге бейбіт тұрғындарды да аяусыз қырды. Орыс отрядтары қазақ ауылдарын түгелдей өртеді. Соның салдарынан халық бас сауғалап көрші Қытайға босып кеткені жайлы жазушы романда ашына жазады. Мұрағат деректеріне жүгінсек, Қарқара мен Қарақол өңіріндегі халықтың басым бөлігі босқыншылыққа ұшырап, Қытай жеріне ауа көшкені ақиқат. «Сол кезде 16 болыс албанда жалпы жан саны 69440 болса, оның ішінде 56950 адам босқын болды. Мұхамеджан Тынышбайұлының есебінде босқын болғандардың ішінде 35100 адам қырғын тапқан. Яғни, халықтың 1916-1917 жылдары жартысынан астамы қырғынға ұшырапты» (Жөргенбаев, 2016).

Жас жазушының шығарма жазылған тұстағы саяси идеологияның қиындығына қарамастан патшалық Ресейдің империялық саясатын ашық әрі әділ суреттегеніне таң қаласың. Романдағы кейіпкерлер арасындағы диалогтар мен монологтарында саяси көзқарастар мен идеялардың көрініс табуы – саяси роман жанрының негізгі қағидаларының біріне дәлел. Мәселен, романда қазақтар арасында Ақжелке есімімен танымал болған орыс ұлығы Подпороковтың мына “Жер патшаныкі. Ол саудагер, малы да патшаныкі” (Әуезов, 2006, 15-б.) деген сөздерінен патша үкіметінің қазақтарға жүргізген жергілікті халықтың жер, мүлік құқықтарын шектеу әрекеттері тайға таңба басқандай көрініп тұр. Сол сияқты, облыс орталығы Алматыдан келген ұлықтың бұйрығына сәйкес, “Орыс қаны тамған жерге ешбір бұратана ел тіршілік етпесін!” (Әуезов, 2006, 158-б.) деген сөздерінен Албан елінде орын алған халықты қанау, ел басшыларына жаза қолдану сынды жайттар тек Ақжелкенің жеке басының шешімі ғана емес, орталық биліктің тікелей бұйрығы екендігін әшкерелейді. Ал, Ұзақ батырдың “Қазақтың аяғына жем түсіп, ұлы бойына оқ тигені бүгін бе екен? Мойнына бұғалықтың түскені әлдеқашан емес пе еді?” (Әуезов, 2006, 125-б.) деген көкейкесті

сөздерінен отаршылдықтың ғасырлар бойы жалғасып, елдің азаттықты аңсап жүргеніне талай уақыт болғандығын сипаттайды. Расында Қазақстанның Ресейге қосылуы сонау 1731 жылы Әбілхайыр хан бастаған Кіші жүздің Ресей Империясының бодандығын қабылдауынан бастау алады. Арада екі ғасырдай уақыт өтіп, роман желісі бойынша 1916 жылы шарықтау шегіне жеткен кезі еді.

Роман соңы пайданың көзі болған жәрмеңкені тастап Ақжелке бастаған казак-орыстар Жаркентке қашты, момын елдің бар несібесін обырдай обып жатқан жәрмеңкені өртеп, қазақтар да туған жерін тастап көшіп барады. «Сонымен өмір бойы дұшпан ниетімен келген ескі жәрмеңке үлкен өрттің құшағына кіріп, қара түтіннің астында тұншығып, бықсып, жоғалып бара жатқан шақта қалың Албанның елі де үдере көшті. Салқар-салқар болып, қайтқан қаздай тізіліп, ауа көшіп тарта берді. Артында қара түтін болып жәрмеңке қалды. Иесіз болып қаңырап Алатаудың жайлауы қалды. Құлазып қыстау, қоңырсып жұрт қалды. Кіндігін кескізіп, кірін жуған момындық күні қалды. Албан албан болғалы қыстың жұтын, жаздың індетін көрсетпеген, жер кіндігі – ата қоныс мекені қалды. Тау-таудың саласында иесіз шулап, қора-қора қой қалды... Алдында белгісіздікке толған тұманды күндері құшағын жайды» (Әуезов, 2006, 177-б.). Осы көріністер арқылы автор халықтың бас сауғалап, үдере көшкенін ашына суреттейді. Бұл Албан көтерілісінің ащы шындығы еді. Бірақ көтерілістің зардабы мұнымен аяқталған жоқ. М.Әуезов «Қилы заман» романында көтерілістің бір кезеңін ғана суреттеді. Отаршылдар мен жергілікті халық арасындағы қақтығыстар, әлдінің әлсізге көрсеткен қиянаты, өз жерінде өгей баланың күйін кешкен халық бейнесі, әділетсіздікке шыдамай туған жерін, мал-жанын тастап, жат елге үдере көшкен елдің аянышты тағдырын суреттеу қазақ әдебиетінде бұрын-соңды болмаған поэтикалық құбылыс еді. Мұндай поэтикалық құбылыс жазушылық шеберлікті кәсіби түрде меңгерген М.Әуезовтей ерекше дарын иесіне ғана тән. «Қилы заман» романы жас жазушы М.Әуезовтің кең тынысты эпикалық баяндау тәсілін суреткерлік шеберлікпен меңгерген кәсібилігінің дәлелі. «*Көркем шындық – қасіретті ауыр сезімдерге суарылған, гуманистік философияға толы поэтикалық шындық*. Астары бар толғамдарға иек сүйейтін ойларды бейнелейді. Поэтика арқылы берілетін ішке бүккен ойлар өрнегі. Бұл – автор әдейі қолданған сәтті тәсіл» (Бисенғали, 2018) – деп жазады профессор З.Ғ. Бисенғали. Ғалымның айтқан пікірі өте орынды. Романда суреттелген ел арасындағы дау-тартыстардың даму барысы, отаршылдар мен жергілікті қазақ халқының арасындағы қақтығыстардың өрши түсуі,

М.ӘУЕЗОВТІҢ «ҚИЛЫ ЗАМАН» РОМАНЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ-САЯСИ МАҢЫЗЫ

патша жарлығынан кейінгі ашынған елдің өзара ақылдасып, жарлыққа көнбеу оқиғалары бірте-бірте дамып, күрделі саяси құбылысқа айналуын жазушы көркем детальдар мен сәтті штрихтар арқылы шынайы бере білген. Ұлт-азаттық көтерілістің соңы сәтсіз аяқталса да, осы уақытқа дейін айтқанына көніп, айдағанына жүрген момын елдің төзімі таусылса, ұлт болып ұйысып, әділетсіздікке қарсы тұруға рухы жететінін және ондай кезде халықты ештеңе де тоқтата алмайтынын оқырманға жеткізу – автордың басты идеясы еді. Шығарманы оқыған оқырман осыған көз жеткізеді. Демек, авторлық мақсат орындалды деген сөз. Белгілі ғалым Гүлзия Пірәлиева: «Мұхтар Әуезов көтеріп отырған тарихи тақырып қазақ даласында стихиялы түрде болса да туындап, жергілікті халықтың ұлттық намысы, рухы бар екендігін отаршы орыс билеушілеріне мойындатқан ресми түрдегі дерек болатын. Ел ішіндегі дүмпуге дәнекер болған 1916-шы жылғы Албан көтерілісі кейін 1917-ші жылдың оқиғасына себепкер болу фактісінің өзі қазақ тарихы үшін орны бөлек дүние» (Пірәлиева, 2017) - деп жазуы жоғарыдағы сөзімізді растайды.

М.Әуезов «Қилы заманда» Жетісуда болған көтерілістің бір кезеңін ғана қаламына арқау етті. Көтерілістен кейінгі қанды қырғын жайында тарихи деректерде адам жаны түршігерлік жағдайлар орын алғанын айтады. Патшалық биліктің жазалау отряды ауыл-ауылды аралап, жас демей, кәрі демей, бала-шаға демей бүкіл қазақтарды қырғанын мұрағат құжаттары растайды. Бұл адамзат тарихында болмаған зұлымдық деуге болады.

Осы көтерілісті зерттеген жазушы Тұрдақын Жексембай өз мақаласында «Мұрағат құжаттары мен естеліктерден Қарқара жәрмеңкесіндегі алғашқы «жазалаушы» отряд бастығы Кравченконың жәрмеңкені өртеп Қарақолға қашуы, көтерілісшілердің өртеніп жатқан жәрмеңкені келіп алуы 1916 жылдың 14 (15) тамыз күні екені белгілі. Сөйтіп, «Қилы заман» повесінің мазмұнынан оның Жетісудағы 1916 жылғы Қарқара-Албан көтерілісінің 7 шілдеден 14 (15) тамызға дейінгі бір ай, бір аптадай уақытын бейнелегенін көреміз. Мұханның «Қилы заман» тарихи повесінің 1928 жылғы тұңғыш басылымына «1916 жылғы Албан көтерілісінен», – деп түсініктеме жазуының мәнісі осы болса керек» – деп жазады (Жексембай, 2019). Яғни М.Әуезов өз романында саяси оқиғаның нақты бір кезеңін бейнелеген. Бұл ұлт-азаттық көтерілістің, 1917 жылғы патшаны тақтан құлатқан Ақпан төңкерісіне барып ұласқанын жоғарыда айттық. Ендеше «1916 жылғы Албан көтерілісінің» «Қилы заманнан» кейін, М.Әуезов қамтымаған 6 айдан астам уақыты жатыр.

М.Әуезов «Қилы заманда» суреттелген оқиғалар тарихи деректермен дәл келеді. Көтерілістің куәгері алаш қайраткері М.Тынышпаев өз мақаласында: 25 маусымдағы патша жарлығы Жетісу қалаларында 8 шілдеде белгілі болған. Облыстың жекеленген уездерінде жұмысшыларды шақыру туралы телеграммалар одан бұрын, 2 және 3 шілдеде келіп түскен (Тынышбаев, 2002) деп жазса, М.Әуезов романда былай сипаттайды: «... Кешегі күн болыстар айтып келген хабар ел ішін ұйқы-тұйқы қылды. Бүгін июльдің сегізі. Жәрмеңке басы кешегі күні кешке-ақ жат жарлықты түгел естіп болған» (Әуезов, 2006, 23-б.).

Патша жарлығына қарсы қозғалыстар Орта Азияның барлық аймақтарында болды. 1916 жылғы көтеріліс туралы ғалымдардың пікір әлі де біркелкі емес. Кеңес тарихнамасы бұл тарихи оқиғаны өзінің саяси идеологиясына сай бағамдағаны белгілі, аталмыш саяси оқиға шетелдік тарихшы ғалымдардың да назарына ерте кезден іліне бастады.

Орта Азияда болған 1916 жылғы көтерілісті арнайы зерттеген атақты американдық ғалым профессор Эдуард Деннис Соколдың (1923–2014) *The Revolt of 1916 in Russian Central Asia* (Johns Hopkins University) атты еңбегі 1954 жылы жарыққа шықты. Сол ғылыми зерттеу еңбегі 2016 жылы қайта жарияланды. Кітаптың кіріспесінде Орталық Азияны зерттеуші маман Профессор Фредик Старр бұл еңбекте 1916 жылғы Орта Азияда болған көтеріліс туралы жан-жақты ғылыми талдау жасалғанын айтады.

Осы зерттеу еңбекте Эдуард Деннис Сокол тек Қазақстанда ғана емес, Орта Азияның барлық аймақтарында Патша жарлығына қарсы көтерілістер орын алғанын және көтерілісшілерді патша билігі аяусыз жазалағаны туралы деректерді келтіреді. «Құзырлы органдардың жарлықты хабарлауда елге дұрыс түсіндіру жұмыс жүргізілмегені, мақта науқаны қызып тұрған кезде ел ішінде жалған ақпараттар мен қауесеттердің өршуі толқуларға әкелді. Халық көтеріле бастады, наразылықтың алғашқы ошағы Ходжентте жарлық ресми жарияланғанға дейін 4-ші шілдеде болды. 7 шілдеде халық Самарқанд төңірегіндегі болыс пен шенеуніктерге шабуыл жасады. 9 шілдеде Әндіжанда медресе студенттері арасында тәртіпсіздіктер болды. Билік қару қолданып, көтерілісшілерді атты, бұл халықтың ашу-ызасын одан сайын арттырды. 13 шілдеде көтеріліс бүкіл Ферғананы қамтыды, 17 шілдеде Түркістанда «әскери жағдай» жарияланды (Sokol, 1954).

Ғалым Э. Д. Соколдың берген деректері бойынша қозғалыстың екінші толқыны Жетісуда болғанын, сондай-ақ, мұнда да халыққа түсіндіру жұмыстарын жүргізілмегенін алға тартады. «Көтерілістің

М.ӘУЕЗОВТИҢ «ҚИЛЫ ЗАМАН» РОМАНЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ-САЯСИ МАҢЫЗЫ

екінші кезеңі қырғыздар мен қазақтарда орын алды, олар да дәл сондай мәселелерге тап болды: ақпараттың жеткіліксіздігі, жігіттерді окопқа немесе соғысқа жіберіп жатыр деген қауесеттің таралуы, жергілікті әкімшіліктің жемқорлығы. Жетісуда орыс шаруалары қырғыздарға олардың жерлерін орыс шаруалары тартып алу үшін оларды өлімге, соғысқа апарып жатыр деген сөз таратты. «Реквизиция» деген термин жергілікті тұрғындарды қорлады. Қазақ даласына казактардың отрядтары жіберілді» (Sokol, 1954), – деп жазды.

Патша билігі «бұратана» халықтардың жарлыққа осыншама қарсылық көрсететін күтпеген еді. Сондықтан мұндай көтерілістің болатынына дайын болмады. Бірақ халықтың қарсылығы күн санап артқанын байқаған отарлаушылар соғыс болып жатқанына қарамастан жазалаушы отрядтарын жіберіп халықты қатаң жазалады. Әсіресе Түркістан өлкесінде «әскери жағдай» енгізілгеннен кейін жағдай одан сайын ушыға түсті. Қазақ пен қырғыз өте көп қырылды, тіпті көтеріліске қатыспаған қарапайым халықты да аямады.

Міне осы Жетісуда болған көтерілістің тамыз айының ортасына дейінгі болған оқиғалардың барлығы М.Әуезовтің «Қилы заман» романында қамтылған. Адамзат тарихында бұрын-сонды болмаған зұлымдықты, Ресейдің отарлаушы билігінің геноцидтік саясатын жазушы нақты дәлелдермен көркем тілмен оқырманға жеткізе білді. Тарихта Албан көтерілісі деген атпен белгілі бұл оқиғаны Ұлт-азаттық көтеріліс деуге толық негіз бар. Әлем тарихшыларының назарын аударған бұл көтерілістің тууына Патшалық Ресейдің отаршылдық саясатынан басқа да себептері барын айтады ғалымдар. Көтерілістің туу себептеріне үңілген ғалым, Хоккайдо университетінің профессоры Томохико Уяма былай деп жазады: Тыл жұмыстарын жүргізу туралы бұйрықтың өзі көтерілістің маңызды себептерінің бірі болды. Ол Мемлекеттік Думада талқыланбай, генерал-губернаторлармен ақылдаспай асығыс дайындалды. Сондай-ақ, бұл жұмыстардың нақты мазмұны түсіндірілмегендіктен, «соғыс аймағында қорғаныс құрылымдары мен әскери коммуникацияларды салу жұмыстарына тарту» туралы бұйрық ел арасында түрлі қауесеттер таралуына әкеліп соқты. Жұмысқа тартудың әдісі мен тәртібінің көрсетілмеуі шенеуніктердің және жергілікті әкімшіліктердің түрлі айла-шарғы жасауына мүмкіндік берді, бұл халықтың наразылығын тудырды (Уяма, 2018).

Ғалым Т.Уяманың айтып отырған пікірінің жаны бар. Өзінің мақаласында ғалым халықтың жаппай көтерілуіне алып келген

себептерді жан-жақты талдайды, патша жарлығы өте асығыс, жан-жақты ойластырылмай шығарылған, тіпті тылға баратындардың атқаратын міндеттерінің өзі нақты көрсетілмеген деп тұжырымдайды. Одан кейін жарлықты халыққа жеткізуде дұрыс түсіндіру жұмыстарының жүргізілмеуі әртүрлі алып-қашпа жалған ақпараттың таралуына әкелді. Жергілікті атқарушы билік өкілдеріне патша шенеуніктерінің сенімсіздігі, ал жергілікті билік өкілі болыстардың мұндай жағдайды пайдаланып, парақорлыққа барғаны жағдайды ушықтырғанын айтады. Сондай-ақ, далалық өлкеде туу туралы куәліктің болмауы, соның салдарынан жігіттердің жасын өтірік көрсету сияқты факторлар жиі тіркелгенін, осындай әділетсіздіктер де қарапайым жұрттың ашу-ызасын келтіріп, жаппай наразылыққа әкелді деген ойын айтады. Соның барлығын әу баста патша билігі ескермеген, дұрыс ойластырмаған деген тұжырымға келеді. М.Әуезов «Қилы заманда» патша бұйрығын: «Бұйрықтың сөзі көп емес. Дәлелсіз, ыңғайсыз, топас жазылған көп бұйрықтың біреуі еді» (Әуезов, 2006: 22 б.), – деп сипаттауы бекер емес. Қаншама жанның тағдырын шешетін бұйрықтың салмағын патша билігі соншалықты сезіне қоймаған сыңайлы. Мұны жазушы романда бұйрықты орыс тілінен аударып, оқып беру үшін пристав арнайы шақыртқан тілмаштың әрекеті арқылы жеткізеді: «Ол жарлықтың мағынасын, артқы түкпірін ойлап машақаттанған жоқ. Елге осы жарлық арқылы келетін ауырлық салмақ қанша болса да, ол қазіргі мүйнетінде Оспан ойлайтын нәрселер емес... Тілмаш ұлығының күткеніндей, елге ұғымды қып, жақсы аударып тұрды.

Жарлықта: «Он тоғыз бен отыз екінің арасындағы азаматты қазақ елі әскер керегі үшін тезінен жинап, өкімет қолына тапсыруға керек» деген. Бұл жігіттер соғысқа қару ұстап кірісетін әскер емес. Соғыс көмегіне күш қосатын бір жабдық есебінде» (Әуезов, 2006, 22-б.) жарлықтың мәнісіне бармай, зуылдап оқып шыққан тілмаш қағаздан басын көтергенде алдында отырған болыстардың жүзіне қарап: «өзі аударып шыққан жарлықтың, жаңағы өз аузымен айтып шыққан сөздің қаншалықты ұлы әсері барлығын тілмаш жігіт жаңа ғана алдындағы ел жүзінен ұққандай болды» (Әуезов, 2006: 23 б.).

Осы бейнелеулерден жазушының суреткерлік сұңғылалығына, адамның ішкі жан дүниесіндегі бұғып жатқан бар ойларын бүгешегесіне дейін зерделей білген зеректігіне, көргендігіне, кәсіби шеберлігіне тамсанасың.

М.ӘУЕЗОВТИҢ «ҚИЛЫ ЗАМАН» РОМАНЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ-САЯСИ МАҢЫЗЫ

Отарлаушы патша билігінің құрамындағы тұтас халықтардың тағдырына соншалықты немқұрайлықпен қарайтынын осындай қорлық сипатындағы бұйрықтар мен ережелер қабылдап, «бұратана» санаған халқына сенімсіздікпен қарағандығының бір көрінісін осы жарлықтан-ақ көруге болады. Ал шығармада мұндай немқұрайлы көзқарасты жазушы патша билігінің өкілі ретінде тілмаштың әрекеттері арқылы шебер жеткізеді.

Бұл жарлық шыққанда тек қазақ халқының ғана емес, Ресейдің отарында болған бүкіл Орталық Азия халықтарының тағдыры қиын кезеңде еді. Бұған дейін түрлі қорлықтың бәріне көніп келген халықтар енді бүкіл ер-азаматын тізіп алып, майданға қара жұмысқа әкететінін естігенде жаппай қарсылық әрекетке бет бұрды. Бұйрықты орындау жергілікті атқарушы билікке тапсырылды.

Отарлық жүйеде бұратана халықтарға, соның ішінде қазақтардың өзіне билік жүйесінде басқарудың ең төменгі тетіктері берілген. Оларда өз бетінше мемлекеттік, қоғамдық, әлеуметтік істі шеше алатындай құзірет жоққа тән. Халық та жергілікті басқарушыларға сенім артпайтын. Сондықтан жарлықты естіп аңтарылған жұрт бір шешім табудың амалын іздеп, би-болыстарға емес, елдің қадірлі азаматтары Жәмеңке, Ұзақ, Серікбайлардың аузына қарады. Албан руының құрметті ақсақалы Жәмеңкенің аулына жиналып, бұл тығырықтан шығар жол іздеу үшін кеңесті. Кеңес шешімі – бала бермейміз деген ұйғарымға келді. Алайда жиынға қатысқандардың барлығының ойында – «болыстар қайтер екен?» деген күдік болды. «Жәмеңке осыны ойлады да: - Болыстың барлығы шырық бұза бермес. Бірақ бәрі бірдей елдік ойлайды, ұлыққа сатпайды деп айтуға болмайды. Ертең мен бір бозқасқа айтып сойып, бір қауым елді жиғалы отырмын. Албан Болыстарының бәрі де сонда келер. Бұдан былай тантирмай, аяқты нық бас деген сөзді қауым алдында айтармыз да, біржолата шегерерміз. Содан әрі ауа жайылған болса, онда мұтайымның малы мен басын елдің қолы білсін. Албанның ақ патшамен қатар мың да бір жауы сол дерміз» (Әуезов, 2006, 35-б.).

Осылай бүкіл албан баласы болысы бар, бұқара халқы бар «бала бермейміз» деген шешімге бірауыздан келісті. Ұлыққа айтар жауап осы. Алайда Рақымбай болыс, Тұңғатар сияқты байлар ғана өз басын ойлап, жан сақтауға барын салды. Басқа болыстардың барлығы халық жағына шыққанын жазушы романда барынша анық бейнелейді. «Ақ патша тоз-тоз қылып әкетіп еді, құдайға шүкір, қартайған шағымда болса да, елдің бір әкенің баласындай жасырап табысқан күнін бір

көрдiк» (Әуезов, 2006, 160-б.). деген Ұзақтың сөзінен ел басына күн туғанда бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарған бірлігіне ризалығы мен асқақ арман-шері байқалады. Алайда халықтың бұл шешімінің жазасы болатынын сезді, алайда соншалықты ауыр болатынын білмеді. Патшалық ұлықтардың қазаққа қандай апат, қасап-қырғын ойластырып жатқанынан, яғни өзінің қоластындағы халыққа қаншалық жаулық, зұлымдық ниетпен қарайтындығынан ел мүлде бейхабар-тұғын» деген М.Кәрібайдың сөзі бұл ойымызды растайды (Кәрібай, 2016).

Ғалым Тұрсын Жұртбаев «Бейуақ» зерттеу еңбегінде: «Жазалау шараларынан Жетісу генерал-губернаторы Фольбаум да шет қалған жоқ. 13 сентябрь күні Лепсі уезінің бастығына берген телеграммасында: «Барлық әскерлер мен крестьяндарға жеткізіңіз: бүлікшілікті жылдам басып, тәубесіне келтіру тек бір ғана жолмен іске асады. Ол үшін тәжірибе ретінде ең бүлікшіл болыстың тас-талқанын шығарып, бірнеше жүз адамын қырып салу арқылы өзгелерге үлгі сабақ беру керек» деген деректі келтіреді (Жұртбаев, 1990, 32-б.). Мұндай жазалау қару-жарағы сайланған кәсіби әскердің көмегімен іске асатын еді. Патша билігі бірінші дүниежүзілік соғыс болып жатқанына қарамастан, жазалаушы отрядын «көмекке» жіберіп, халықты қырып салды.

Осындай халық аңтарылып, жол таппай қиналған сол қилы заманда елге жол көрсетіп, бағыт-бағдар беру үлкен жауапты іс еді. Ондай жауапкершілікті мойынға алу да оңай шаруа емес. Сол жауапкершілікті Әлихан Бөкейхан бастаған алаш қайраткерлері мойнына алып, халыққа түсіндіру жұмыстарын жүргізді.

«Маусым жарлығын» қарапайым халық алғаш естігендегі жағдайын М.Дулатов былай еске алады: «1916 жылғы маусым жарлығы шыққан кезде Орынборда едім... Бір күні төбеден түскен жайдың оғындай июнь жарлығы сарт ете қалды... «Қазақ» басқармасына қазақ жерінің тұс-тұсынан телеграммалар, хаттар жауа бастады. Ол кезде «Қазақ» газетін қазақ елінің көбі көз-құлағындай көретін. ...Қазақ даласы күніренді» (Дулатов, 1926), – деп жазды. Аталмыш мақалада алаш арысы «солдат, соғыс» деген сөздерден ел үрейленіп, неше түрлі алып қашпа хабар таратушылар шыққанын да айтады. Үрейленген халық күндіз күлкіден, түнде ұйқыдан қалды деп жазады. Міне осындай алмағайып кезеңде халыққа дұрыс жөн сілтеу қиын болса да, Әлихан Бөкейхан бастаған қазақ зиялылары халыққа «Қазақ» газеті арқылы үндеу жариялады. «Отан қорғау ісіне көмегі тиер деп, бізді жұмысқа шақырған жарлық шықты. Бұл соғыстың ылаңын ешкім де

М. ӘУЕЗОВТИҢ «ҚИЛЫ ЗАМАН» РОМАНЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ-САЯСИ МАҢЫЗЫ

тілеп алмаған шығар, біздің де көрейік деген күніміз бұл емес еді. Бірақ, басқа келген пәледен "бастан құлақ садаға" елден алабөтен аман қаламыз деуге бола ма?.. «Біздің жұртқа айтатынымыз: бұған көнбеске болмайды, мұны бұрында сан рет айттық. Көнбейміз деушінің сүйенгені жантәттілік болса, салыстырып қаралық: көнгенде жұртқа қандай ауырлық бар, көнбегенде қандай ауырлық бар? Көнгенде – шаруаға кемшілік те келер, барған жігіт қазаға да, бейнетке де ұшырар, бірақ елдің іргесі бұзылмас. Қазақ шын қарсылық қылатын болса, ел-елге отряд шығады. Отряд шықса, елдің береkesі кетеді, бас пен малға әлегі бірдей тиеді, елдің іргесі бұзылады» (Ғали хан, 1916). Алаш зиялылары жарлыққа қарсы шығу тек елдің іргесін бұзатынын, малға да, жанға да шығын келетінін, соңы жақсылыққа ұласпайтынын халыққа барынша түсіндірді. Сондықтан патша жарлығына көнбеске амал жоқ екенін ескертті.

Ал енді көнгенде не істеу керек? Ел басшылары әділдікпен дұрыс тізім жасау керек. Мынау кедей, мынау бай деп сатылмай, қулық-сұмдыққа бармай, азаматтардың тізімін жасау керектігін айтты. «Екінші істейтін нәрсе – көніп отырып сұрайтын кеңшілік, лгота. Бұларды толымды, сыйымды дәлелмен хүкіметтен сұрау керек» – деп жазды Алаш қайраткерлері. Сондай-ақ, майданға баратын азаматтардың жағдайын ойлап, нақты әрекеттер жасады.

Бұл сөзімізді 1916 жылғы 7 тамызда Ә. Бөкейхановтың басқаруымен Қазақстанның бес облысынан (Торғай, Орал, Ақмола, Семей және Жетісу) шақырылған өкілдерінің жеке отырысы өткенін растайтын құжат дәлелдейді. «Онда кеңесті шақыру бастамашыларының (Ә. Бөкейханов және оның серіктестері) тыл жұмысына алынушылардың құқығын қорғау мақсатын көздегендігі, шақырушылар тізімін құрастыруда заңсыздықтардың орын алуын және ауыл тұрғындары мен казак жазалаушы әскер отрядының арасындағы шиеленіскен жағдайды ұйымдастырушы жергілікті билік арандатушыларын әшкерелегендігі айтылады (Омарбеков, 2016, 155-б.). Осы жиында кеңеске қатысушылар билікке тыл жұмыстарына баратын жігіттердің құқықтарын қорғайтын бірнеше тармақтан тұратын талап-тілектер ұсынғанын айтылады. «Патша билігіне ұсынылған осы құжатқа Қазақстанның 5 облысы өкілдерімен өткен кеңес төрағасы Ә. Бөкейханов пен оның хатшылары О. Алмасов және М. Дулатов қол қойды. Бұл құжат (болашақ «Алаш» партиясын құрушы) ұлттық-демократиялық интеллигенциялары қолындағы бар мүмкіндіктерімен казак халқының мүддесін қорғағандығын дәлелдейді» (Омарбеков, 2016, 154-155 бб.).

Қазақ зиялылары бас қосқан бұл жиын жайында маңызды деректі Сәбит Мұқановтың «1916 жыл» атты мақаласынан да кездестіреміз. «Ақмола, Торғай, Орал, Семей – төрт облыстың ақсақалдарының 7 тамыз күні Орынборда жиылысы болды... Жиылысты Орынбор губернаторы Еберсыман ашып, комиссия сайлады. Комиссия құрамына Ә. Бөкейханов, М. Дулатов, О. Алмасұлы кірді. Жиын 18 түрлі қаулы қабылдады. Олар:

1. *Жігіт алу ретінде Қазақстан екі жүйеге бөлінсін: Солтүстіктің жігіті январьда, оңтүстіктің жігіті мартта алынсын.*
2. *Әуелі 19 жас пен 31 жастың арасындағы жігіттердің үштен бірі ғана алынсын. Екеуі кейінге қалдырыла тұрсын.*
3. *Бастапқы кезектен қалғандар кейінгі екі кезектің қайсысына да жазылуға ерікті.*
4. *Бір үйдегі жалғыз алынбасын.*
5. *Жергілікті үкімет қызметіне қалуға мүмкіндік берілсін.*
6. *Әрбір ауылға бір-бір молда қалсын.*
7. *Алынғандар орнына кісі жалдап жіберуге ерікті болсын.*
8. *50 үйге бір мұғалім қалсын.*
9. *Медреседе, школда оқығандар алынбасын.*
10. *Жігіт дұрыс алу үшін жаңадан тізім жасалсын.*
11. *Жігіт алынар кезде сайлау тоқтатылсын.*
12. *Жігіт алынатын комиссияда болыстан екі кісі отырсын.*
13. *Алынған жігіттер 30-30-ден одақ болсын.*
14. *Әрбір 30 жігітке бір молда сайлансын.*
15. *Ауырғандарды қарайтын дәрігер бекітілсін.*
16. *Киім тасуға вагон берілсін.*
17. *Себебі толықтарға демалыс берілсін.*
18. *Осы қаулы үкіметке хабарландырылсын»*
(Мұқанов, 2008, 51-б.).

Көріп тұрғанымыздай, бұл қаулыда алаш арыстарының қара жұмысқа баратын жігіттердің қамын ойлаған нақты әрекеттері мен ұсыныстары анық көрініп тұр. Бірақ С. Мұқанов бұл мақаласында алаш зиялыларының бұл еңбектерін сол кездегі таптық идеология тұрғысынан бағалайды.

М.ӘУЕЗОВТИҢ «ҚИЛЫ ЗАМАН» РОМАНЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ-САЯСИ МАҢЫЗЫ

«16-жылдың уақиғасы ұлтшылдардың байшылдық пердесінің шетін ең алғаш түрген оқиға. 20 ғасырдың басынан бастап қазақ байшылдарының сойылын соғып, бірақ сол сойылды жалпы «қазақ» атынан соққан ұлтшылдар байшыл екенін еңбекші бұқараға 16 жылы ең алғаш көрсетті. Жалпы қазақ емес, қазақтың байларын ғана басқаратындығын, еңбекші бұқараның көтерілісіне олардың жүрегі жібімейтіндігін 16-жыл айқын дәлелдеді» (Мұқанов, 2008, 54-б.) – деп жазады.

Тек С. Мұқанов қана емес, кеңестік ресми тарихын жасаушылар Алаш қайраткерлерінің халыққа айтқан үндеулерінің мағынасын қасақана бұрмалап көрсетуге тырысты. Ә. Бөкейхан бастаған алаш қайраткерлері ХХ ғасырдың 30–80 жылдарындағы ресми тарихнамасында бекіп қалғандай ұлттық мүддеге сатқындық жасаған жоқ, керісінше халықтың болашағын ойлап, батыл қадамдар жасағанына бүгінгі ұрпақ толық көз жеткізуде.

Бір қызығы шетелдік ғылыми орталықтар өз зерттеулерінде қазақтың оқыған зиялыларының сол кезеңдегі қимыл-әрекеттеріне әлдеқайда объективті баға береді. Сондай орталықтың бірі – Париждің әйгілі Сорбонна университеті. Мәселен, университет баспасынан 1964 ж. шыққан «Ресей мұсылмандары арасындағы 1920 жылға дейінгі ұлттық қозғалыс және баспасөз» атты зерттеу еңбекте белгілі кеңестанушы (советолог) Александр Беннигсен мен Лемерсье-Келкежей «Қазақ» газетінің төңірегіне жиналған ұлт зиялылары туралы былай деп жазды: «... Патша әкімшілігіне қарсы қарулы күреске шақырудан мүлде бас тарта отырса да, олар орыстың отаршылдық саясатына батыл қарсы тұрды» (Беннигсен, 1964, 28-б.) – деп алаш арыстарының ісін объективті бағалайды. Әлихан Бөкейхан бастаған алаш зиялыларының бұл әрекеттерінің дұрыстығын, оның астарында үлкен мақсат жатқанын бүгінгі отандық тарихшылар да растап отыр.

«Осы жанталасқан тұста зиялылардың ұстанған түпкі саясаты әскерге алуға көну, бірақ қалайда қару үйренген қазақтан жасақ құруға қол жеткізу болатын. Әскерге алынған қазақ жастарының қолына қару беріледі. Олар арнайы дайындықтан өтеді, соғыс техникасын меңгереді. Сыртқы дүниемен араласып, саяси белсенділігі артады. Ұлттық санасы оянады. Сөйтіп, ұлт-азаттық күресінің әдіс-тәсілдерін меңгереді. Бұл ұлттық бостандыққа жетудің негізгі шарттарының бірі деп ойлады. Екінші,

қазақтар әскерге алса, халық жан басынан және малынан, жер өнімінен алынатын, сондай-ақ соғыс шығыны салығынан құтылатын еді. Бұл – патша өкіметінің қанауының ең қиын түрінен құтылу деген сөз. Үшінші, жалпы рухани қорлықтан құтқарар еді» (Иманбаев, 2015, 54-б.).

Азаттық алуға жол ашатын бұл алғышарттардың бәрін де алаш зиялылары негізінен жақсы түсінді. Ұлт зиялыларының бұл әрекеттеріне жапон ғалымы У.Томохико былай пікір білдіреді: «Патша үкіметінің саясатын конструктивті тұрғыда сынағанымен, басқаларға қарағанда өзара қарым-қатынасты тиімді атқара алатын орысша білім алған интеллектуал реформаторларға Ресей билігі сенімсіздік танытқанын ерекше атап өткен жөн. Түркістандағы жәдидшілер де, қазақ автономиясының болашақ жетекшілері Алаш интеллигенциясы да бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде Ресей әскерін қолдауға шақырды. Соғыс басталғанға дейін Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов сынды қазақтың көрнекті зиялылары Еуропа елдерін, соның ішінде Ресейдің де өз мүддесін ойлаған басқыншылық сыртқы саясатын сынап, еуропалық социалистердің соғысқа қарсы қозғалысына жанашырлық танытты. Бірақ олар соғыс уақытында мемлекетпен ынтымақтасу қазақтардың сенімділігі мен сауаттылығын дәлелдейді, соғыстан кейін көбірек саяси құқықтарын алуға мүмкіндік береді деп есептеп, соғыста үкіметке белсенді түрде көмектесті (Уяма, 2011, 13-б.).

Ғалым бұл мақаласында сол кездегі саяси жағдайды, қазақ зиялыларының әрекеттерін дұрыс бағамдап отыр. Ә. Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатов бастаған зиялылар халық көтерілісін қолдамады, себебі халықтың басын қатерге тіккісі келмеді. Саяси сауатты ұлт зиялыларының болжамының дұрыс болғанын уақыт та дәлелдеді. Қазақ халқы үлкен қырғынды басынан өткізді. Қазақ даласының барлық аймақтарында орын алған көтерілісті патша өкіметі қаруланған әскер жіберіп жазалады. Соның ішінде қатты қырғын көрген Жетісу аймағы еді.

Жетісудағы көтеріліс тарихын: 1) шілде - стихиялық наразылық көріністері, 2) тамыз - оның қарулы көтеріліске ұласуы, 3) қыркүйек-қазан - көтерілістің біртіндеп бәсеңдеуі және жеңіліске ұшырауы сияқты кезеңдерге бөлуге болады. М. Тынышбаевтың мәліметі бойынша 25 маусымдағы патша жарлығы Жетісу қалаларында 8 шілдеде белгілі болған. Облыстың жекелеген уездерінде

М.ӘУЕЗОВТИҢ «ҚИЛЫ ЗАМАН» РОМАНЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ-САЯСИ МАҢЫЗЫ

жұмысшыларды шақыру туралы телеграммалар одан бұрын, 2 жәнс 3 шілдеде келіп түскен. Шақыру туралы хабар және шақырушылар тізімін жасау жөніндегі сыбыстар жаппай қобалжу туғызды. Верный округтік соты прокуратурасының қорында сақтаулы тұрған осы құжат бойынша патша жарлығы туралы хабарды алғаннан кейін Жаркент уезі Әлжан болысы қазақтары: «Бөтен елде емес, осында, өз үйімізде өлеміз. Бәрімізді атып тастасаңдар да, тыл жұмысына бармаймыз және ешкімді де жібермейміз», - деп шуылдасты. 6 шілдеде Ақбейіт шатқалында өткен жиналыста 16 болыс албан руы өкілдері (Жаркент уезі) және көтерілістің Қарқара ошағы басшыларының бірі 70 жасар Жәмеңке Мәмбетов: «Жас балалар өлгенше кәрілер өлсін. Ақ патшаның жарлығын орындамаймыз!»-деп мәлімдеді. Оны Ұ. Саурықов, С. Қанаев, Қ. Шорманов, К.Құдайбергенов, К. Шотаманов және жиналыстың өзге де қатысушылары қолдады (Омарбеков, 2016, 155-б.). Көтерілістің алғашқы екі кезеңінде болған оқиғалар бүгешігесіне дейін М.Әуезовтің «Қилы заман» романында суреттелген.

«Түрік елі» басылымының мәліметінше, 1916 ж. патшаның жазалау жөндеттерінің қолынан қазақ жерінде 673 мың адам қаза тапты. М.Тынышбаевтың мәліметі бойынша, Қытайға босқан қырғыз-қазақтың саны 164 мың, қырылғаны 83 мың, Қытайда қалғаны 12 мың деп көрсетілген» (Иманбаев, 2015, 47-б.). Жазушы М.Әуезовтің қолына қалам алдырған тарихи оқиға «Қилы заман» романы сол 1916 жылғы Қарқара көтерілісіне қойылған ескерткіш деуге болады.

Қорытынды

Ойымызды түйіндей келе, зерттеу мақаламызда мынадай тұжырымдарға қол жеткіздік: Мұхтар Әуезовтің “Қилы заман” шығармасы 1928 жылы повесть деп жарыққа шыққанымен шығармада көтерілген мәселелердің күрделілігі мен қаһармандар бейнесінің сомдалуы, баяндалу ерекшелігі шығарманың роман жанрына жататыны айқындайды. Шығарманың повесть деп аталуына кітап басылған тұстағы саяси жағдайдың күрделілігі әсер етті. Әдебиетші ғалымдардың пікірлерін сараптай келе «Қилы заманды» роман деп атау орынды деп білеміз. Роман объектісі – Ресей патшалығының отаршылдық саясаты екені жан-жақты талданып, саяси романға тән белгілері теориялық тұрғыдан сарапталды. Роман сюжетіне арқау болған 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің саяси мәні мен маңызы тарихи деректерге, тарихшы ғалымдардың ғылыми зерттеулеріне сүйене отырып, тұжырымдалды. М.Әуезов романда Жетісудағы Албандар көтерілісін суреттегенде тарихи шындықтан алыстамай,

тарихи деректерге сай баяндайды. 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің көркем шежіресіне айналған «Қилы заман» романындағы суреттелген тарихи оқиғаларды тарихи деректермен байланыстыра зерттеп, осы салада зерттеу жүргізген отандық және шетелдік ғалымдардың тұжырымдарымен салыстыра зерделеп, постотарлық көзқараста пайымдау жасалды. М.Әуезовтің алаш идеясына адал қызмет еткен, ұлт тәуелсіздігі жолында күрескен қайраткер екені осы «Қилы заман» романында анық көрінеді. Ол отаршылдыққа қарсы көзқарасы үшін қуғынға ұшырады, бірақ ол ешқашан өзінің азаматтық ұстанымынан қайтпады. Шығармашылығына жасалған қиянат пен қысым М.Әуезовті керісінше шыңдай түсті. Оған жазушының шығармашылық өмір жолындағы көркемдік ізденістері дәлел. Мақалада жазушының романды жазудағы көркемдік ізденістері ғылыми деректер арқылы дәйектелді.

«Қилы заманда» баяндалған Албандар көтерілісі – бұл қарапайым халықтың патшалық Ресеймен қарусыз күресін бейнелейтін мұнды, қайғылы оқиға. Халықтың самодержавиеге қарсы ашу-ызасының жарылысы, азаттық жолындағы күресі соның дәлелі. «Қилы заман» романы бұл көтерілістің бекер болмағанын дәлелдейді. Қазақ тарихында қазақ ұлтының саяси санасының өсуі кейінгі оқиғаларда көрініс тапты – Алаш қозғалысы, 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасы. Бүгінде Қазақстан тәуелсіздіз, дербес мемлекет атанды. Алайда бұл тәуелсіздікке қандай қиын жолдармен қол жеткізгенін бүгінгі ұрпақ ұмытпауы тиіс. Осы орайда М. Әуезовтің «Қилы заман» романы – өткен ғасырдың басында-ақ өз биігінен табылған, азаттық үшін күрескен ата-бабаларымыздың үні екеніне көз жеткіздік.

«Батыр боп өтті деу – Мұхтар үшін жаңа болмаса да, қажет теңеу. Өйткені, оның өз халқы үшін жасағанын батырдың аңызға айналған ерлігі деп атау қажет» - деген Николай Погодиннің (Елеукенов, 2017) пікірімен мақаламызды түйіндейміз.

Әдебиеттер

- Айтматов Ш. (2006). *Қилы заман*. Алғысөз орнына //М.Әуезов. Қилы заман. – Алматы, «Ан-арыс, 5–8 бб.
- Әуезов М. (2006). *Қилы заман*. –Алматы, «Ан-арыс. –192 б.
- Беннигсен. А., Келькежей Ш. Л. (1964). *Пресса и национальное движение среди мусульман России до 1920 года*. Париж: Сорбонна. Альманах «Алем». Алма-Ата. 1991. – 28 с.
- Бердібай Р. (2005). *Бес томдық шығармалары жинағы*. Алматы, «Қазығұрт». – 448 б.

М.ӘУЕЗОВТІҢ «ҚИЛЫ ЗАМАН» РОМАНЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ-САЯСИ МАҢЫЗЫ

- Бисенғали З.Ғ.-Қ. (2018). «Қилы заман» романындағы дерек және дәйек. *ҚазҰУ Хабаршысы*, №1 (169). Алматы, Қазақ университеті. –14–22 бб.
- Ғали хан, Ахмет, Міржақып. (1916). «*Алаштың азаматына!*», "Қазақ", №192. Орынбор-С.-Петербург // Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы. 2-том. –Астана: «Ел-шежіре», 2007.
- Davidson J. (1961). Political Science and Political Fiction / *American Political Science Review*. Cambridge University Press, vol. 55(4), December. Pp. 851–860.
- Дулатов М. (1924). Ұлт әскері – Кеңес қорғаны болсын. *Ақ жол*. 4 қаңтар. №386.
- Дулатов М. (1926). Он алтының ойраны, *Еңбекші қазақ*, 1926. №145.
- Елеукинов Ш. (2017) Әуезов және алаш. Қазақ әдебиеті, 29.09.2017. [Электронды ресурс]. URL: <https://qazaqadabiet.kz/12092/uezov-zh-ne-alash> (қаралған күні 13.06.2023)
- Жексембай Т. (2019). 1916 жылғы Қарқара көтерілісі және «Қилы заман» повесі, *Қазақ әдебиеті газеті*, 12 шілде. [Электронды ресурс]. URL: <https://qazaqadabiet.kz/21062/1916-zhyl-y-ar-ara-k-terilisi-zh-ne-ily-zaman-povesi> (қаралған күні 20.05.2023)
- Жөргенбаев Ж. (2016). Қарқара қасіреті. *Егемен Қазақстан газеті*. 26 тамыз. [Электронды ресурс]. URL: <https://etjendi.egemen.kz/2015/08/26/52315> (қаралған күні 11.06.2022)
- Жұртбаев Т. (1990). *Бейуақ*. –Алматы, Қазақстан. – 304 б.
- Зайчикова Н.В. (2012). Гибридность жанра политического романа. Современные проблемы взаимодействия языков и культур. *Материалы международного форума. 14–15 декабря 2012 г.* –Часть I. – Благовещенск: Амурский гос. Ун-т. –С. 89–93.
- Иманбаев С. (2015). *Алаш зиялыларының 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске ұстанымдық көзқарастары*. Қазақ көтерілістері: Энциклопедия. / Бас. ред. Ж.Н.Тойбаева. –Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», – 45–55 бб.
- Кәрібай М. (2016). «Қилы заман» – азаттық рухының асқақ жырғы. Abai.kz ақпараттық порталы. 27 Қаңтар. [Электронды ресурс]. URL: <https://abai.kz/post/42506> (қаралған күні 11.06.2022)
- Қазақстан (Қазақ елі) тарихы*. (2016). Қазақстан отаршылдық және тоталитарлық жүйелер қыспағында. 3-кітап / Т.О. Омарбеков, Қ.С. Қаражан, М.Ж. Ташенев, Г.С. Султанғалиева [және т.б.]. - Алматы: Қазақ университеті. – 454 б б.
- Құмырзақ А. (2017). *Қазақ өлкесінде жәрмеңкелік сауда XIX ғасырда дамыды. Qazaqstan tarіhy*, 22 ақпан. [Электронды ресурс]. URL: <https://e-history.kz/kz/news/show/357> (қаралған күні 01.06.2023)
- Қыдырәлі Д. (2018). *Ұлы дала тарихы*. Астана, Ғылым. –432 б.

- Марғұлан Ә. (1977). Жадымда қалған жақсы күндер // *Жұлдыз*. №9. –142–149 бб.
- Malatesta, M. (2019), *Political fiction genre – complete list of book genres*. Book Genres. February 13. Retrieved November 27, 2022, [Электронды ресурс]. URL: <https://book-genres.com/political-fiction-genre/> (қаралған күні 01.04.2022)
- Мұқанов С. (2008). *XX ғасырдағы қазақ әдебиеті*, (1932). –Алматы, Атамұра. –384 б.
- Оразов Р.Е. (2013). Қарқара жәрмеңкесі, *Түркістан газеті*. 12 қыркүйек. №36, 9 б. [Электронды ресурс]. URL: (<https://iie.kz/?p=2536>) (қаралған күні 01.06.2023)
- Пантиелев А. (1975). Ұлан даланың ұлы жыршысы. *Жұлдыз журналы*, №2. 195–210 бб.
- Пірәлиева Г. (2017). М.Әуезовтің «Қилы заман» повесіндегі психологиялық портреттердің бейнелену мәселелері. *Kerey.kz ақпараттық-танымдық порталы, Әдеби көркем қоғамдық-әлеуметтік журнал*. 2 ақпан.
- Sokol Edward D. (2016). *The Revolt of 1916 in Russian Central Asia*, Johns Hopkins University, –185 б.
- Сулейменов А. (2017). *Как Николай II подписал себе приговор*. Qazaqstan tarihy. 02 шілде. [Электронды ресурс]. URL: <https://e-history.kz/ru/news/show/4008> (қаралған күні 03.05.2023)
- Тынышбаев М. (2002). *Жазбалары мен архив деректері*. Алматы. Қазақстан. – 300 б.
- Уяма Т. (2011). Восприятие международной обстановки начала XX в. А. Букейханом и его современниками // «Алаш мұраты және тәуелсіз Қазақстан»: Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдарының жинағы. –Астана. –С. 13–19.
- Уяма Т. (2018). Почему крупное восстание произошло только в Центральной Азии? Административно-институциональные предпосылки восстания 1916 года. *История Кыргызстана и кыргызов* электронды портал, 13 Февраль. [Электронды ресурс]. URL: https://kghistory.akipress.org/unews/un_post:10452 (қаралған күні 03.05.2023)
- Ұлтаракөв Қ. (2007). *Мұхтардың Қилы заманға сапары*. Мұхтар Әуезов туралы естеліктер. 2-бас. Алматы, Білім. 257–266 бб.
- Шәріпов Ә. (1974). Алғы сөз. *Жұлдыз журналы*, №8, –5–6 бб.
- Ісімақова А. (2022). *Мұхтар Әуезов Алаш арыстарының аманатын орындаған*. Qazaqstan tarihy, 28 ақпан. [Электронды ресурс]. URL: <https://e-history.kz/kz/news/show/33418> (қаралған күні 03.03.2023)
- Howe I. (1987). *Politics and the Novel*. Rev. ed. New York: New American Library. – 273 б.

References

- Aitmatov Sh. (2006). *Qily zaman. Algýsóz ornyna* //M.Áýezov. *Qily zaman*. – Almaty, «An-arys, 5–8 bb.
- Áýezov M. (2006). *Qily zaman*. –Almaty, «An-arys. –192 b.
- Bennigsen. A., Kelkejer Sh. L. (1964). *Pressa i natsionalnoe dvijenie sredi mysýlman Rossu do 1920 goda*. Parij: Sorbonna. Almanah «Alem». Alma-Ata. 1991. – 28 s.
- Berdibai R. (2005). *Bes tomdyq shyǵarmalary jınaǵy*. Almaty, «Qazyǵurt». – 448 b.
- Bisenǵalı Z.Ǵ.-Q. (2018). «Qily zaman» romanyndaǵy derek jáne dáiek. *QazUÝ Habarshysy*, №1 (169). Almaty, Qazaq ýniversiteti. –14–22 bb.
- Ǵalı han, Ahmet, Mirjaqyp. (1916). «*Alashtyń azamatyna!*», "Qazaq", №192. Orynbor-S.-Peterbor // Qazaq ult-azattyq qozǵalysy. 2-tom. –Astana: «El-shejire», 2007.
- Davidson J. (1961). *Political Science and Political Fiction / American Political Science Review*. Cambridge University Press, vol. 55(4), December. Rr. 851–860.
- Dýlatov M. (1924). Ult askeri – Keńes qorǵany bolsyn. *Aq jol*. 4 qańtar. №386.
- Dýlatov M. (1926). On altynyń oirany, *Eńbekshi qazaq*, 1926. №145.
- Eleukenov Ş. (2017) Áuezov jáne alaş. Qazaq әдебиеті, 29.09.2017. [Electronic resource]. URL: <https://qazaqadabiet.kz/12092/uezov-zh-ne-alash> (qaralǵan kuni 13.06.2023)
- Jeksembai T. (2019). 1916 jylǵy Qarqara kóterilisi jáne «Qily zaman» povesi, *Qazaq әдебиеті газеті*, 12 shilde. [Electronic resource]. URL: <https://qazaqadabiet.kz/21062/1916-zhyl-y-ar-ara-k-terilisi-zh-ne-ily-zaman-povesi> (qaralǵan kuni 20.05.2023)
- Jórgenbaev J. (2016). Qarqara qasireti. *Egemen Qazaqstan gazetі*. 26 tamyz. [Electronic resource]. URL: <https://etjendi.egemen.kz/2015/08/26/52315> (qaralǵan kuni 11.06.2022)
- Jurtbaev T. (1990). *Beıyaq*. –Almaty, Qazaqstan. – 304 b.
- Zaichikova N.V. (2012). Gibridnost janra politicheskogo romana. Sovremennye problemy vzaimodeistvıa iazykov i kýltýr. *Materialy mejdýnarodnogo forýma. 14–15 dekabria 2012 g.* –Chast I. – Blagovensk: Amýrskıı gos. Ýnt. –S. 89–93.
- Imanbaev S. (2015). *Alash zualyларының 1916 jylǵy ult-azattyq kóteriliske ustanymdyq kózqarastary*. Qazaq kóterilisteri: Entsiklopedıa. / Bas. red. J.N.Toıbaeva. –Almaty: «Qazaq entsiklopedıası», – 45–55 bb.
- Isimaqova A. (2022). *Muhtar Áýezov Alash arystarynyń amanatyn orındaǵan*. Qazaqstan tarihy, 28 aqpan. [Electronic resource]. URL: <https://e-history.kz/kz/news/show/33418> (qaralǵan kuni 03.03.2023)

- Káribai M. (2016). «*Qily zaman*» – azattyq rýhynyń asqaq jyry. Abai.kz aqparattyq portaly. 27 Qańtar. [Electronic resource]. URL: <https://abai.kz/post/42506> (qaralghan kuni 11.06.2022)
- Qazaqstan (Qazaq eli) tarihy.* (2016). Qazaqstan otarshyldyq jáne totalitarlyq júeler qyspaǵynda. 3-kitap / T.O. Omarbekov, Q.S. Qarajan, M.J. Tashenev, G.S. Sýltangalieva [jáne t.b.]. –Almaty: Qazaq ýniversiteti. – 454 b b.
- Qumyrzaq A. (2017). *Qazaq ólkesinde jármeńkelik saýda XIX ǵasyrda damydy.* Qazaqstan tarihy, 22 aqpan. [Electronic resource]. URL: <https://e-history.kz/kz/news/show/357> (qaralghan kuni 01.06.2023)
- Qydyráli D. (2018). *Uly dala tarihy.* Astana, Ǵylym. –432 b.
- Malatesta, M. (2019), *Political fiction genre – complete list of book genres.* Book Genres. February 13. Retrieved November 27, 2022, [Electronic resource]. URL: from <https://book-genres.com/political-fiction-genre/> (qaralghan kuni 01.04.2022)
- Marǵulan Á. (1977). Jadymda qalǵan jaqsy kúnder // *Juldyz.* №9. –142–149 bb.
- Muqanov S. (2008). *XX ǵasyrdaǵy qazaq ádebieti, (1932).* –Almaty, Atamura. –384 b.
- Orazov R.E. (2013). Qarqara jármeńkesi, *Türkistan gazet.* 12 qyrkúrek. №36, 9 b. [Electronic resource]. URL: (<https://iie.kz/?p=2536>) (qaralghan kuni 01.06.2023).
- Pantiev A. (1975). Ulan dalanyń uly jyrshysy. *Juldyz jýrnaly,* №2. 195–210 bb.
- Pirálieva G. (2017). M.Áýezovtiń «Qily zaman» povesindegi psihologualyq portretterdiń beıneleny máseleleri. *Kerey.kz aqparattyq-tanymdyq portaly, Ádebi kórkem qoǵamdyq-áleymettik jýrnal.* 2 aqpan.
- Sokol Edward D. (2016). *The Revolt of 1916 in Russian Central Asia,* Johns Hopkins University, –185 b.
- Sýleimenov A. (2017). *Kak Nikolai II podpisal sebe prigovor.* Qazaqstan tarihy. 02 shilde. [Electronic resource]. URL: <https://e-history.kz/ru/news/show/4008> (qaralghan kuni 03.05.2023)
- Tynyshbaev M. (2002). *Jazbalary men arhiv derekteri.* Almaty. Qazaqstan. – 300 b.
- Sháripov Á. (1974). Alǵy sóz. *Juldyz jýrnaly,* №8, 5–6 bb.
- Ýiama T. (2011). Vospriatie mejdýnarodnoi obstanovki nachala HH v. A. Býkeihanom i ego sovremennikami // «Alash muraty jáne táýelsiz Qazaqstan»: *Halyqaralyq ǵylym-praktikalıy konferentsuanyń materialdarynyń jınaǵy.* –Astana. –S. 13–19.
- Ýiama T. (2018). *Pochemy krýpnoe vosstanie proizoshlo tolko v Tsentralnoi Azii? Administrativno-institýtsionalnye predposylki vosstaniia 1916 goda.* Istorıia Kyrgyzstana i kyrgyzov elektrondy portal, 13 February. [Electronic resource]. URL: https://kghistory.akipress.org/unews/un_post:10452 (qaralghan kuni 03.05.2023)

М.ӘУЕЗОВТИҢ «ҚИЛЫ ЗАМАН» РОМАНЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ-САЯСИ МАҢЫЗЫ

Ultaraqov Q. (2007). *Muhtardyń Qıly zamanga sapary. Muhtar Áýezov týraly estelikter*. 2-bas. Almaty, Bilim. 257–266 bb.

Howe I. (1987). *Politics and the Novel*. Rev. ed. New York: New American Library. – 273 b.

Öz: Çağların derinliklerinden gelen atalar sözü feraseti Abay'ın bilgeliğinde görmekteyiz. Bu geleneği Alaş kahramanları yeniden canlandırdı. Alaş kahramanları o dönemin tüm zorluklarına dayanarak yirminci yüzyılın başlarında Kazak halkının kültür ve edebiyatının yeni gelişimi için her türlü çabayı gösterdiler. Alaş hareketinin önemli isimlerinden biri olan yazar Muhtar Auezov'un Kazak halkının milli şuurunu uyandırmada, tarihi bilincin yeniden canlanmasında rolü büyüktür.

Alaş fikri, genç yazarın bakış açısını şekillendiren büyük bir siyasi okul idi. M. Auezov, Alaş'a giden yoldaki kahramanlık misyonunu 'Kıly zaman' (Zor zamanlar) adlı romanı vasıtasıyla tam olarak gerçekleştirdi. Bu eser, yazarın yaratıcılık gücünün, özellikle karmaşık düzyazı türünde yazılan tarihsel olayların iyi anlaşılmasına vesile oldu. Eserde yazar, yirminci yüzyılın ilk yıllarında Rus krallığının Kazak halkı üzerindeki sömürge sonuçlarını cesurca anlatmaktadır. Bu eser yazıldığında Muhtar Auezov, Leningrad Devlet Üniversitesi'nin öğrencisiydi. Roman 1928'de 'Kazakistan' yayınevinde Kızılorda şehrinde yayınlandı. 'Kıly zaman' romanı, Kazak bozkırındaki 1916 milli kurtuluş ayaklanmasının tanımına adanmış Kazak edebiyatındaki ilk siyasi romanıdır.

Alaş yolunu Kazakların yolu olarak bilen yazar, halkla birlikte kendisi de zor zamanları başından geçirip Alaş emanetini günümüze taşımıştır. Makalede M. Auezov'un 'Kıly zaman' adlı romanı incelenip, edebi türleri özelliğine, tarihsel ve politik önemine değinilmekte ve posttotaliter bakış açısından sömürgeye karşı kurtuluş fikri incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Alaş hareketi, milli kurtuluş ayaklanması, Kıly zaman, roman, Kazak edebiyatı.

(Zhanar ABDİGAPBAROVA, M. AUEZOV'UN 'KILY ZAMAN' ADLI ROMANININ TARİHSEL ve POLİTİK ÖNEMİ)

Аннотация: Если высокий смысл слов назидания наших предков, дошедших до нас из глубины веков, мы знаем благодаря гению Абаю, то в дальнейшем эту традицию в литературе возродили деятели Алаша. Деятели Алаша, выстояв перед лицом всех трудностей того времени, в начале XX века направили все

ЖАНАР ӘБДИГАППАРОВА

силы на новый этап развития культуры и литературы народа. Особой заслугой Мухтара Ауэзова - одного из представителей Алаша, принимавшего участие в этом движении, была его работа по пробуждению чувства национального достоинства и возрождению исторического самосознания казахского народа.

Идея Алаша стала большой политической школой, сформировавшей взгляды молодого писателя. Свою миссионерскую деятельность на пути Алаша М.Ауэзов в полной мере претворил в своем романе «Лихая година». Одной из решающих ступеней на творческом пути писателя был роман «Лихая година». Этот роман помогает писателю понять и усвоить исторически значимые явления в сложном жанре прозы и способствует его эволюции как писателя. В произведении автор смело описывает последствия колониализма, проводимого Российским царским режимом в начале XX века в отношении казахского народа, Во время написания этого произведения Мухтар Ауэзов был студентом Ленинградского Государственного университета. Роман был опубликован в 1928 году в городе Кызылорда издательством «Казахстан». «Лихая година» - первый в казахской литературе политический роман, в котором было описано национально-освободительное восстание 1916 года в казахской степи.

Писатель, переживший вместе со своим народом «лихую судьбину», осознал, что Путь Алаша – это путь казаха, и донес до нашего времени наказ от Алаша. В качестве объекта исследования взят роман М.Ауэзова «Лихая година», где уделяется внимание его жанровым особенностям, историко-политическому значению и с точки зрения постколониализма анализируется идея освобождения от колониализма.

Ключевые слова: Алаш, национально-освободительное восстание, «Лихая година», роман, казахская литература.

(Жанар АБДИГАППАРОВА. РОМАН М.АУЭЗОВА «ЛИХАЯ ГОДИНА» И ЕГО ИСТОРИКО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ)

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Жанар Әбдіғалпапова (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

ӘОЖ 808. 1; 82. 09

МҒТАР 17.07.31

